

Mesned İlahiyat Araştırmaları Dergisi/ Journal of Mesned Divinity Researches
ISSN 2667-7075 | e-ISSN 2687-3605 | <https://dergipark.org.tr/tr/pub/mesned>
Cilt (Vol.) 11 Sayı (Issue 2) Güz - (Autumn) 2020

ARAŞTIRMA MAKALESİ | RESEARCH ARTICLE

(Bu Makalenin intihal içermediği benzerlik tarama programlarıyla teyit edilmiştir. / The similarity that this article does not contain plagiarism, has been confirmed by plagiarism checker programs.)

Gönderim Tarihi: 28.11.2020 | Kabul Tarihi: 11.12.2020

Tefsir Usûlü ve 'Ulûmu'l-Kur'ân İlişkisi (Kapsam ve Sınırlılıklar)

-The Relationship of the Usool at-Tafsir (The methodology of Quranic Interpretation) With the Sciences of the Qur'an (Content and limitations)-

Mehmet BAĞIŞ*

Atf/Citation: Bağış, Mehmet. "Tefsir Usûlü ve 'Ulûmu'l-Kur'ân İlişkisi (Kapsam ve Sınırlılıklar)/ The Relationship of the Usool at-Tafsir (The methodology of Quranic Interpretation) With the Sciences of the Qur'an (Content and limitations)". *Mesned İlahiyat Araştırmaları Dergisi/ Journal of Mesned Divinity Researches*, (Güz 2020-2): 545-571.

Öz:

Kur'ân ayetleri, İslam'ın ilk dönemlerinden itibaren yerine göre diğer ayetlerle, Hz. Peygamberin sünnetiyle, sahabe kavliyle ve bazen müfessirin kendi içtihadına göre tefsir edilmiştir. İlerleyen zaman içerisinde şartların değişmesiyle birlikte Kur'ân tefsiri, yeni bir form kazanmış ve devamında her biri belli esas ve usullere göre icra edilen tefsir çeşitleri ortaya çıkmıştır. Buna bağlı olarak tefsir ilmiyle alakalı bir literatür oluşmuştur. Tefsir usulü ve 'ulûmu'l-Kur'ân da bu literatürde yer alan iki kavram olup, birer ilim olarak Kur'ân'ın anlaşılmasına katkı sağlamaktadır. Tefsir usulü, Kur'ân'ın anlaşılması amacıyla belirlenen bir takım ilke ve esaslarla Kur'ân ayetlerinin tefsir edilmesine yardımcı olan ilimdir. 'Ulûmu'l-Kur'ân ise Kur'ân'ın bünyesine ait olan ve anlaşılması yolunda ona hizmet eden ilimler olarak tarif edilmektedir. Ancak tefsirle ilgili çalışmaların merkezinde olan bu iki ihtisas alanı, mahiyetleri ve ihtiva ettikleri konular itibarıyla girift olarak gelişmiş bazen isimlendirmede birbirlerinin yerine kullanılmış bazen de biri, diğerinin kapsamı altında değerlendirilmiştir. Bu durum söz konusu alanlarda yapılmış çalışmalarda açıkça görülmektedir. Bu çalışma kapsamında Tefsir usulü ve 'ulûmu'l-Kur'ân hem iki alanda yapılan çalışmalar itibarıyla hem de mahiyetleri, ihtiva ettikleri konular, kapsam ve sınırlılıkları itibarıyla ele alınacaktır. Böylece dikkat çekilen hususlarda, aralarında var olan ilişki daha net bir şekilde ortaya konulmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Tefsir usulü, 'Ulûmu'l-Kur'ân, Mahiyet, Kapsam, Sınırlılıklar.

Abstract:

Since the first periods of Islam, the verses of the Qur'an have been interpreted with other verses and the Sunnah of the Prophet, and the view of the Companions, and sometimes according to the ijtihad. In later times as change of circumstances the Interpretation of the Qur'an has acquired a new form, and later varieties of exegesis emerged, each of them performed according to certain princip-

* Dr. Öğretim Üyesi, Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, mbagiss@hotmail.com, Orcid: 0000-0001-6472-9480.

les and methods. It depends on this, a literature related to the science of at-tafsir has been formed. Usool at-Tafsir (The Methodology of Quranic Interpretation) Qur’anic science are also included in this literature and they are considered as sciences that contribute to the understanding of the Quran. Usool at-Tafsir is the science that helps to interpret the verses of the Quran with a set of principles and essentials determined in order to understand the Quran. Ulûmu’l-Quran (Qur’anic science) is described as the sciences that belong to the content of Quran and serve it in the way of understanding it. However, these two areas of specialization, which are at the center of the studies on at-tafsir, have developed intricately in terms of their nature and the subjects they contain. Sometimes used interchangeably in naming, sometimes one was considered under the content of the other. This situation is clearly seen in studies conducted in these areas. In this studies, Usool at-Tafsir and Qur’anic science, will be dealt with both in terms of the studies carried out in two fields, and their nature, the subjects they contain, their content and limitations. Thus, in the matters highlighted, the relationship that exists between them will be tried to be put forward more clearly.

Key words: at-Tafsir, Usool at-Tafsir, Qur’anic science, Nature, Content, limitations.

1. GİRİŞ

Kur’ân’la ilgili ilimler ve bu alanda yapılan çalışmalar, ilk asırlarda ‘ulûmu’l-Kur’ân tabiriyle nitelenirken daha sonraki dönemlerde *usûlü’t-tefsîr/tefsir usulü* tabiriyle de ifade edilmiştir.¹ Bu çalışma kapsamında biz de bu iki ilim dalını ifade ederken, ülkemizdeki yaygın kullanımı esas alacağız. Bu minvalde tefsire dair literatürde istikrar bulmuş “tefsir usûlü” kavramının yanında, daha çok Arapça telaffuzu ile ön planda olan “‘ulûmu’l-Kur’ân” kavramını kullanacağız. Ancak yerine göre bazen Türkçe’de ‘ulûmu’l-Kur’ân’a karşılık gelen “Kur’ân ilimleri” tabirine de metin içerisinde yer vereceğiz.

Tefsir usulü ve ‘ulûmu’l-Kur’ân, günümüzde Kur’ân’la doğrudan ilgisi olan ilimler arasında sayılmakta ve müstakil alanlar olarak literatürde yer almaktadır. Ancak durum böyle olmakla birlikte bu ilimler bazen birbirleriyle karıştırılmakta bazen de biri, diğeri kapsamı içerisinde değerlendirilmektedir. Kur’ân’la ilgili araştırma yapanların bu alanlardaki çalışmalarına bakıldığında, bu ilimlerin sınırlarının tam olarak belirlenemediği bazı kesimlerin tefsir usulüne yükledikleri anlamın diğeri tarafından ‘ulûmu’l-Kur’ân’a yüklendiği ve esasında bu meselede kavramsal bir karmaşa olduğu görülmektedir. Kanaatimize göre bu iki alanla ilgili var olan söz konusu karmaşanın giderilebilmesi için öncelikle *tefsir usulü* ve ‘ulûmu’l-Kur’ân kavramlarının tahlili, birer ilim olarak *tefsir usulü* ile ‘ulûmu’l-Kur’ân’ın gelişim süreçleri ve aralarındaki ilişkinin incelenmesi gerekmektedir. Ancak bu şekildeki bir yaklaşımla bu iki ilmin mahiyetleri ve muhtevaları görülecek, kapsam ve sınırları daha net bir şekilde ortaya çıkacaktır.

¹ Ali Turgut, *Tefsir Usûlü ve Kaynakları* (İstanbul: İFAV Yayınları, 1991), 5.

2. TEFSİR USÛLÜ VE ‘ULÛMU’L-KUR’ÂN’IN GELİŞİM SÜRECİ

2.1. Tefsir Usûlü ve ‘Ulûmu’l-Kur’ân Kavramlarının Tahlili

Tefsir Usûlü: Bu kavram “tefsir” ve “usul” kelimelerinden müteşekkil bir tamlamadır. Tefsir kelimesi فسر (fesera) kökünden تفعيل (tef’îl) vezninde bir mastardır. Sözlükte “bir şeyi açıklamak, ortaya çıkarmak, örtülü veya kapalı olanı açmak ve aklen mümkün olan manayı keşfetmek” gibi anlamlara gelmektedir. Müşkil manalı bir lafızdan ne kastedildiğini açıklamaya da tefsir denilmektedir.²

Istilâhî bir olarak ise tefsir, Allâh Teâlâ’nın maksadına delâlet etmesi yönüyle Kur’ân-ı Kerim’i insan gücü nispetinde araştıran ilimdir.³ Zürcânî’nin yaptığı bu tanıma göre Kur’an’ın ilâhî maksada uygun şekilde anlaşılması yönünde yapılan her faaliyet tefsir kapsamının sınırları içerisine girmektedir.

Cürcânî (öl. 816/1413) ise tefsîri şu şekilde tanımlamıştır: “Tefsîr, manaya açık bir şekilde delâlet eden bir lafızla ayetin manasını, durumunu, kıssasını ve nüzûl sebebini açıklamaktır.”⁴

Zerkeşî (öl. 794/1392) de tefsiri, “Allah’ın Peygamber’ine indirmiş olduğu kelâmın manalarını açıklayan, ondan hüküm ve hikmetler çıkararak ilim” olarak tanımlamıştır.⁵

Suyûtî’nin (öl. 911/1505) *el-İtkân*’ında geçen bir tanımda ise tefsir; ayetlerin inişini, durumlarını, kıssalarını ve nüzûl sebeplerini bilmek; mekki ve medenî’sini, muhkem ve müteşâbih’ini, nâsih ve mensûh’unu, hâs ve âmmını, mutlak ve mukayyed’ini, mücmel ve müfesserini, helal ve haramını, va’d ve

² bk. Muhammed b. Mükerrrem İbn Manzûr, “fsr”, *Lisân’u’l-‘Arab* (Beyrut: Dâru Sâdır, ts.), 5/ 55; Muhammed b. Muhammed b. Abdîrrezzâk el Hüseyîni ez-Zebîdî, *Tâcu’l-‘arûs min cevâhîri’l-kâmûs*, “fsr” (b.y.: Daru’l-Hidâye, ts.), 13/323; Râğîb, Ebû’l-Kâsım el-Huseyn b. Muhammed el-İsfahânî, *el-Müfredât fi ğarîbi’l-Kur’ân*, “fsr”, thk. Safvân Adnân ed-Dâvûdî (Dimeşk-Beyrut: Dâru’l-Kalem-Dâru’ş-Şâmiyye, 1412), 636.

³ Muhammed Abdü’l-Azîm ez- Zürcânî, *Menâhilü’l-‘irfân*, thk. Ahmed İsâ el-Ma’sarâvî (Kâhire: Dâru’s-Selâm, 2010), 2/381.

⁴ Seyyid Şerîf Ali b. Muhammed el-Cürcânî, *et-Ta’rîfât*, thk. Muhammed Abdurrahman el-Mar’aşlî (Beyrut: Dâru’n-Nefâis, 2007), 126.

⁵ Bedrüddîn Muhammed b. Abdillâh b. Bahâdır ez-Zerkeşî, *el-Burhân fi ‘ulûmi’l-Kur’ân*, thk. Muhammed Ebû’l-Fadl İbrahim (Beyrut: Dâru İhyâi Kütübî’l-‘Arabîyye, 1957), 1/13.

vaid’ini emr ve nehy’ini, ibretlerini ve misallerini tertip ederek açıklamak’ şeklinde tarif edilmiştir.⁶

Yukarıda tefsir kavramı için yapılan tanımlamalardan yola çıkarak şöyle diyebiliriz: Tefsir, ilâhî kelâmın anlaşılmasına yönelik âlimler tarafından sarf edilen her türlü çabayı ihtivâ eden ilimdir. Zehebî’ye göre bu ilim, mananın anlaşılması ve Allah’ın murâdının ortaya çıkması için üzerinde durulması gereken her şeyi kapsayıcıdır.⁷

Usûl ise “asl” kelimesinin çoğuludur. Sözlükte *asl*, “Bir başkasının, üzerine bina edildiği şey⁸, bir şeyin kökü, üzerine kalktığı veya varlığı kendisine dayanan esası, üstüne yükseldiği veya üzerinde bittiği/yetiştiği temelidir.”⁹ Bir ilmin usûlü ise o ilmin hükümlerinin üzerine bina edildiği kaidelerdir.¹⁰

Diğer bir târifle *usûl*, “herhangi bir ilim dalıyla alakalı bilgilerin, sistemli bir şekilde yerleştirilmesinde kullanılan belli esas ve metodlar” demektir.¹¹

“Her disiplinin olduğu gibi Kur’ân’ı anlayabilmenin de kendine özgü bir usûlü vardır. İslam literatüründe bu ilim dalı, *Tefsir usûlü* adıyla bilinmektedir. Tefsir usûlü, Kur’ân’ı anlamak için takip edilmesi gerekli olan yol ve yöntemleri öğretir.”¹²

Sabbâğ’a (öl. 1438/2017) göre tefsîr usûlü, tefsir için kaideler koyup düzenleyen ve bu anlamda tefsire hizmet eden ilimdir. Ayrıca bu ilim, Allah (c.c) Kelâmının anlaşılması için riayet edilmesi gereken esaslardan müteşekkil olup, onun açıklanmasında en ideal yolu gösterir.¹³

Bu açıklamalardan hareketle *tefsir usûlü*, “Kur’ân’ın anlaşılması maksadıyla bir takım ilke ve esasların belirlenip bu ilke ve esaslar üzerinden gidilerek Kur’ân ayetlerinin tefsir edilmesine yardımcı olan ilim,” olarak tanımlanabilir.

⁶ bk. Abdurrahman b. Ebî Bekr Celâlüddîn es-Suyûtî, *el-İtkân fi ‘ulûmi’l-Kurân*, thk. Muhammed Ebü’l-Fadl İbrahim (b.y.: Hey’etü’l-Mısriyyeti’l-‘Ammeti li’l-Kitâb, 1974), 4/194; Zerkeşî, *el-Burhân fi ‘ulûmi’l-Kur’ân*, 2/148; Muhammed Seyyid Hüseyin ez-Zehebî, *et-Tefsîr ve’l-müfessirûn* (Kâhire, Mektebetü Vehbe, ts.), 1/13.

⁷ Zehebî, *et-Tefsîr ve’l-müfessirûn*, 1/14.

⁸ Cürçânî, *et-Ta’rifât*, 85.

⁹ Zebîdî, *Tâcu’l-‘arûs*, “asl”, 27/447; İbrâhîm Mustafâ vd., *Mu‘cemu’l-vesît*, “asl”, (b.y.: Dâru’d-Da’vâ, ts.), 1/20.

¹⁰ İbrâhîm Mustafâ vd., *Mu‘cemu’l-vesît*, “usûl”, 1/20.

¹¹ Muhsin Demirci, *Tefsir Usûlü* (İstanbul: İFAV Yayınları, 2011), 23.

¹² M. Zeki Duman, *Uygulamalı Tefsir Usulü ve Tefsir Tarihi* (Kayseri: Erciyes Üniversitesi Yayınları, 1992), VII.

¹³ Muhammed b. Lutfi es-Sabbâğ, *Buhûs fi usûli’t-tefsîr* (Beyrut: el-Mektebü’l-İslâmî, 1988), 10-11.

Şüphesiz Kur'an'ı anlama gayretinde olan fıkıh, tasavvuf ve kelâm gibi dini ilimlerinin de ayetleri tefsir etme usulleri vardır. Ancak bu ilimlerden her birinin kendi bünyesine has bir usulü tercih etmesinin yanı sıra bunlar, sınırlı ve belli ayetler üzerinde durmaktadırlar. Söz gelimi fıkıh ilminde, ahkâm ayetleri ve fûru-ı fıkha dair bazı ayetlerin tefsiriyle iştilgal edilirken tasavvufta, genellikle işârî olarak tefsir edilmeye müsait bazı müteşâbih ayetlerin tefsiri üzerinde durulur. Tefsir ilminde ise Kur'an'ın bütün ayetlerinin belli esas ve kuralar çerçevesinde açıklanmasına gayret edilir.

'Ulûmu'l-Kur'ân: *'Ulûmu'l-Kur'ân*, Türkçe'de Kur'an ilimleri manasına gelmektedir.¹⁴ Kur'an ilimleri de Kur'an'a ait olan, Kur'an'la bağlantısı bulunan ve Kur'an'ın anlaşılmasına katkı sağlayan ilimlerdir.¹⁵

'Ulûmu'l-Kur'ân tâbiri Arapça'da bir izafet terkididir. Bu terkinin bileşenlerine bakıldığında; *'ulûm*, "ilm" kelimesinin çoğuludur. İlm ise lügatte "bilmek ve anlamak" manalarına gelir.¹⁶ Cürçânî'nin *Ta'rîfât*'ında *ilm*, var olan şeye, uygun bir biçimde ve kesin olarak inanmak ya da var olanı anlamak, şeklinde tarif edilmiştir.¹⁷

Kur'ân kavramı hakkında ise lügatte farklı tanımlar görmek mümkündür. Bu farklılıklar genel olarak "Kur'an" lafzının herhangi bir kökten türeyip türemediğiyle ve şayet türemişse hangi kökten türediğiyle ilgili tartışmalardan kaynaklanmaktadır. Subhi Sâlih'e (öl. 1407/1986) göre İslam âlimleri içinde en çok makbul olan tanım Ebü'l-Hasen el-Lihyânî'ye (öl. 215/830) nispet edilen tanımdır. Buna göre Kur'an lafzı, "okudu" manasını ifade eden قرأ fiilinden türemiş فعلان (fu'lân) vezninde bir mastardır. Ancak ism-i mef'ul manasında kullanılmaktadır. Nitekim إِنَّ عَلَيْنَا جَمْعَهُ وَقُرْآنَهُ فَإِذَا قَرَأْنَاهُ فَاتَّبِعْ قُرْآنَهُ "Onu (göğsünde) toplamak, onu okutmak şüphesiz bize aittir. Öyleyse biz onu okuduğumuzda, sen onun kıraatına uy."¹⁸ ayetinde yer alan Kur'an lafzı da okumak manasındadır. Netice itibariyle Kur'an kelimesi, "okudu" anlamını ifade eden قرأ fiilinden türeyen bir mastar olmakla birlikte ism-i mef'ul manasına nakledilmiş ve Mushaf'a özel isim olmuştur.¹⁹

¹⁴ Abdurrahman Çetin, *Kur'an İlimleri ve Kur'an-ı Kerim Tarihi* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2012), 205.

¹⁵ Ömer Dumlu, *Tefsir Usûlü* (İzmir: Tibyan Yayıncılık, 2017), 32-33.

¹⁶ İbn Manzûr, "ilm", 12/417.

¹⁷ Cürçânî, *et-Ta'rîfât*, 232-233.

¹⁸ el-Kıyâme 75/17-18.

¹⁹ Râğîb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, "karae", 668-669; Subhi es-Salih, *Mebâhis fi 'ulûmi'l-Kur'ân* (Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 1990), 19; İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, (Ankara: TDV Yayınları, 2013), 32; Duman, *Uygulamalı Tefsir Usulü ve Tefsir Tarihi*, 3; Demirci, *Tefsir Usûlü*, 67-68.

2.2. Tefsir Usûlü ve ‘Ulûmu’l-Kur’ân’ın Teşekkülü

2.2.1. Tefsir Usûlünün Teşekkülü

Kur’ân tefsirini koruyan, ona hizmet eden, hüküm çıkarma yollarını gösteren ve müfessirin uyması gereken birtakım şartlar belirleyen tefsir usûlü²⁰ Kur’ân’ın ilâhî maksada uygun tefsir edilmesi sürecinin belli bir metoda göre icra edilmesini sağlar.

Yukarıda da değinildiği gibi fıkıh, kelâm, tasavvuf vb. ilimlerin, belli bir çerçeve dahilinde Kur’ân’daki birtakım ayetleri tefsir etme usulleri olduğu gibi bir bütün olarak Allah kelâmını ele alan ve ondaki maksatların tam anlamıyla ortaya çıkması, bununla birlikte yanlış mana ve tahriflere gidilmemesi için uğraşan tefsirin de belli bir usûle göre yapılması gereklidir.²¹

İnsanoğlu Allah Teâlâ’nın kendisine bahşetmiş olduğu akıl gereği yaptığı bütün eylemlerinde genellikle bir program, düzen ve usûl takip eder. Bilhassa yaptığı iş önemliyse o işin düzenli bir şekilde başlayıp devam edebilmesi ve en sonunda başarıyla bitmesi için bir plan dahilinde, programlı ve sistemli bir şekilde hareket eder. İslam inancında, insanın dünya ve ahiret saadetine kılavuzluk eden Kur’ân-ı Kerim’in, sağlıklı, doğru ve ilâhî maksada uygun bir şekilde anlaşılması gibi bir konuda ise İslam âlimleri, büyük çabalar sarf edip bu işi belirli bazı kurallara bina etmişlerdir. “Bu yüzden İslamiyetin ilk yıllarından itibaren Kur’ân’ın doğru bir şekilde anlaşılmasına çalışılmış ve bunun usulleri konmuştur.”²²

Bu bağlamda Kur’ân’ın ilk müfessiri Hz. Peygamber’in vefatından sonra Kur’ân’la ilgili meydana gelen problemlerde, genellikle büyük sahabîlere danışılmıştır. Zamanla İslam devletinin sınırlarının genişlemesiyle birlikte farklı milletlerden, farklı ırklardan insanlar İslam’a girmiş, akabinde bazı âlim sahabîlerin etrafında dinlerini öğrenmeye çalışan ve ilim elde etmek isteyen insan kümeleri oluşmuştur. Böylece farklı merkezlerde ilim medreseleri teşekkül etmiştir. Daha sonra bu medreseler ileriki zamanlarda fikrî olarak birer ekol olmuşlardır.²³

Sahabe devrinden sonra oluşan bu ekollerin farklı anlayışlara sahip olmaları neticesinde, metodoloji sorunu ortaya çıkmıştır. Bunun bir sonucu olarak yeni fikhî mezhepler, kelâmî fırkalar ve tasavvuf alanında farklı akımlar meydana gelmiştir. İşte bu oluşumlardan her birisinin, hatta siyasi anlamda çok

²⁰ Sabbâğ, *Buhûs fi usûli’t-tefsîr*, 11.

²¹ bk. Sabbâğ, *Buhûs fi usûli’t-tefsîr*, 11.

²² Turgut, *Tefsir Usûlü ve Kaynakları*, 5.

²³ bk. Zehebî, *et-Tefsîr ve’l-müfessirûn*, 1/76-77.

erken tarihte ortaya çıkan Haricilerin de kendilerine göre farklı bakış açıları oluşmuştur. Dolayısıyla bu farklılık Kur'ân'ın yorumunu da etkilemiş ve oluşan ekollerin fikirleri doğrultusunda tefsirler kaleme alınmıştır.²⁴

Örneğin Mu'tezilî âlimler, kendi mezhep ilkeleri doğrultusunda tefsirler yazmışlardır. Zemahşerî ve Kâdi Abdülcabbâr'ın tefsirleri buna örnek verilebilir. Aynı şekilde bazı fikhî mezhepler de Kur'ân'daki ahkâm, hukuk ve fûru-fıkıhla ilgili ayetleri bir araya getirmiş ve kendi mezhep nosyonları çerçevesinde *Ahkâmu'l-Kur'ân* veya *el-Câmî li Ahkâmi'l-Kur'ân* adı altında tefsirler yazmışlardır.

Neticede metodoloji sorunu çok erken dönemlerden itibaren ortaya çıkmış, üzerinde önemle durulmuş ve böylece tefsirle ilgili bir metot ortaya konulmaya çalışılmıştır.²⁵ Tefsirin sağlıklı bir şekilde yapılabilmesi için takip edilen bu metodolojik faaliyetler, tefsir usulü ilmi olarak isimlendirilmiştir. Ancak tefsir usulü, diğer bazı ilimlere oranla gelişimini yeterince tamamlamamış ilimlerden sayılmaktadır. Örneğin Muhammed b. Lutfi es-Sabbâğ bu ilmi, gelişmeye müsait/gelişmekte olan ilimler arasında saymıştır. O, *Buhûs fi usûli't-tefsîr* adlı çalışmasında, konuyla ilgili şöyle demektedir: "İlimler, gelişmelerini tamamlama noktasında birbirinden farklıdır. Bunlardan bir kısmı olgunlaşmada, son noktaya ulaşmıştır, hatta araştırmacılar bir ilmin olgunlaştığını ifade etmek üzere: 'O ilim pişti', derler ve buna örnek olarak nahiv ilmini zikrederler. Bir kısmı da olgunlaşmış ama pişmemiştir. Bir kısmı ise olgunlaşmaya devam etmektedir; ancak diğer ilimlerin ulaştıkları noktaya hâlâ gelmemiştir. Buna da belâgat ilmini örnek verirler. Biz de tefsir usulü ilmini, bu sınıfa dâhil edebiliriz."²⁶

Öte yandan ilerleyen zaman içerisinde rivayet tefsiri, dirayet tefsiri, işârî tefsir, fikhî tefsir, ilmî tefsir, ictimâî tefsir ve modernist tefsir gibi birbirinden farklı ve belli ilkeler üzerinden icra edilen tefsir çeşitleri ve akımları neş'et etmiştir. Bunların her birisinin muhtelif ilke ve metotları kullanarak Kur'ân'ı tefsir etmeye çalışması, tefsir ilminin bir usule göre yapıldığını göstermekle beraber bu usûlün ilke ve esaslarının henüz tam anlamıyla netleşmediğini de ortaya koymaktadır.

²⁴ Dumlu, *Tefsir Usûlü*, 3.

²⁵ Dumlu, *Tefsir Usûlü*, 4.

²⁶ Sabbâğ, *Buhûs fi usûli't-tefsîr*, 12-13.

2.2.2. 'Ulûmu'l-Kur'ân'ın Teşekkülü

Zürkânî'ye göre 'ulûmu'l-Kur'ân, Kur'ân'a dayanan ve anlaşılması için ona hizmet eden ilimlerdir.²⁷ Kur'ân'ın nüzûlü, tertibi, cem'i, kıraatı, kitâbeti, tefsiri, i'câzı, nâsîh ve mensûhu, bu ilimlerden bazılarıdır.²⁸ Bu ilimler müstakil olarak, Kur'ân'ın bir bölümünü veya bir yönünü konu edinir. "Bunların bir kısmı Kur'ân'ın bazı özellikleri ve tarihi hakkında bilgi verirken, bir kısmı da onun doğru anlaşılıp yorumlanmasına katkıda bulunmaktadır. Bunun içindir ki tefsir tarihi ve tefsir usûlüne dair eserlerde bu konulara da yer verilmiştir."²⁹

'Ulûmu'l-Kur'ân, esas itibariyle tefsirin doğuşu ve gelişimine paralel olarak doğup gelişmiştir. Bu ilimlerin temelini Hz. Peygamber ve sahabe döneminde atıldığı, söylenebilir. Nitekim vahiy peyderpey indikçe Hz. Peygamber bazı ayetlerle ilgili açıklamalarda bulunuyor ve sahâbîleri bu noktada teşvik ediyordu. Sahâbîler de Kur'ân'ı anlamak, hükümlerine vâkıf olmak ve hayatlarında tatbik etmek için çaba harcıyorlardı. Dolayısıyla Hz. Peygamber'in tefsir mahiyetindeki bazı açıklamaları ve sahâbîlerin de bu minvaldeki gayretleri, tefsir ilminin temellerini oluşturmuştur.³⁰

'Ulûmu'l-Kur'ân'ın oluşum sürecinde ise sırasıyla şu gelişmeler yaşanmıştır: "Hz. Peygamber zamanında Kur'ân'ın tamamı hem ezberlenmiş hem de yazılarak muhafaza altına alınmıştır. Bu aşamada Kur'ân'ın yedi harf üzere nâzil olmasına bağlı olarak kıraatlar ve kıraat ilminin şifâhî müfredâtı ortaya çıkmıştır."³¹ Hz. Ebu Bekir döneminde, Hz. Ömer'in önerisiyle ve Zeyd b. Sâbit başkanlığında Kur'ân'ın sayfaları bir araya getirilmiş ve adına *Mushaf* denilmiştir. Hz. Osman döneminde de şartların gerektirmesi üzerine bu Mushaf çoğaltılarak, belirli İslam merkezlerine gönderilmiştir. Bu şekilde Mushaf'ların yazılıp çoğaltılmasıyla resm-i Osmânî veya resmü'l-Mushaf denilen ilmin esası ortaya konulmuştur. Böylece kıraat ilmiyle birlikte resmü'l-Mushaf ilmi de teşekkül etmiştir.³²

Hz. Ali de Arapça dilini koruma amacıyla, Ebü'l-Esved ed-Düelî'ye (öl. h. 69) dilin bazı temel kaidelerini bildirmiş ve ona öğrettiği şekilde hareket etmesini emretmiştir. Hz. Ali'nin bu girişimiyle irâbu'l-Kur'ân ve nahiv gibi ilimle-

²⁷ Zürkânî, *Menâhilü'l-'irfân*, 1/20.

²⁸ Zürkânî, *Menâhilü'l-'irfân*, 1/23-24.

²⁹ Çetin, *Kur'ân İlimleri ve Kur'an-ı Kerîm Tarihi*, 206.

³⁰ bk. Kattân, *Mebâhis fi 'ulûmi'l-Kur'ân*, 9-10.

³¹ Çetin, *Kur'ân İlimleri ve Kur'an-ı Kerîm Tarihi*, 206.

³² bk. Zürkânî, *Menâhilü'l-'irfân*, 1/26; Zerkeşî, *el-Burhân fi 'ulûmi'l-Kur'ân*, 1/235-236; Subhi es-Salih, *Mebâhis fi 'ulûmi'l-Kur'ân*, 77-78, 120 Çetin, *Kur'ân İlimleri ve Kur'an-ı Kerîm Tarihi*, 206-207.

rin esasî ortaya atılmıştır. ³³ Bununla birlikte bazı ayetlerin nüzûl sebeplerini bilmek, onları nakletmek veya bu nüzûl sebeplerini öğrenmek için araştırmalar yapmak esbâb-ı nüzûl ilminin ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. ³⁴

Kaynakların bildirdiğine göre tefsir ve Kur'ân ilimleriyle ilgili çalışmaları ilk başlatanlar; sahabîlerden hulefâ-i râşidîn, İbn Abbas (öl. 68/687-88), İbn Mes'ud (öl. 32/652-53), Zeyd b. Sâbit (öl. 45/665 [?]), Übey b. Kâ'b (öl. 33/654 [?]), Ebû Mûsâ el-Eş'arî (öl. 42/662-63) ve Abdullah b. Zübeyr'dir (öl. 73/692). ³⁵

Tabiîlerden Alkame b. Kays (öl. 62/682), Mesrûk b. Ecdâ' (öl. 63/683), Esved b. Yezîd (öl. 75/694), Ebû'l-Âliye (öl. 90/708), Said b. Cübeyr (öl. 95/714), İbrâhim en-Nehâî (öl. 95/714), Mücahid b. Cebr (öl. 103/721), İkrime (öl. 105/723), Tavus b. Keysân (öl. 106/724), Hasan el-Basrî, (öl. 110/728), Atâ b. ebû Rebâh (öl. 114/732), Katade b. Diâme, (öl. 117/735), Muhammed b. Ka'b (öl. 118/736) ve Zeyd b. Eslem (öl. 136/753) gibi âlimler de tefsîr ve Kurân ilimleri alanında kayda değer isimlerdendir. ³⁶

Sahâbe ve tâbiûn ulemasının yanı sıra tâbiûn döneminin peşi sıra gelen Abdurahmân b. Zeyd ve Mâlik b. Enes (öl. 179/795) gibi âlimler; tefsir ilmiyle birlikte kıraat, resmü'l-Mushaf, esbâb-ı nüzûl, mekkî medenî, nâsîh mensûh ve ğarîbü'l-Kur'ân ilimlerini ilk ortaya koyanlardır. ³⁷ Ancak tefsir ve Kur'ân ilimleriyle ilgili çalışmalar her ne kadar sahabîler döneminde başlamış olsa da tedvîn döneminde, yazıya geçirilinceye kadar sözlü olarak nakledilmiştir. ³⁸

Sahabe devrinde Kur'ân ilimleriyle ilgili teliflerin olmayışının bazı sebepleri vardır. Subhi Sâlih'e göre bu sebeplerin başında, sahabîlerin dildeki üst düzey üslupları iyi bilmeleri ve dolayısıyla Hz. Peygamber'e inen ayetleri iyi anlamalarıydı. Sahabîler, inen ayetler içerisinde ancak anlamadıkları bir durumla karşı karşıya kalırlarsa, bunu Hz. Peygamber'e sorup çözüme kavuşturdular. Resûlullâh'a da Allah Teâlâ tarafından Kitap verilmiş ve bu Kitap'la ilgili bilmedikleri kendisine öğretilmiştir. Dolayısıyla Resûlullâh ile sahabe zamanında, derin bir Arapça bilgisinin yanında sağlam bir hafızaya sahip olduğu için Kur'ân ilimleriyle ilgili te'liflere gerek olmamıştır. ³⁹ Bir de o za-

³³ Zürkânî, *Menâhilü'l-'irfân*, 1/26; Subhi es-Salih, *Mebâhis fi 'ulûmi'l-Kur'ân*, 120.

³⁴ Çetin, *Kur'ân İlimleri ve Kur'an-ı Kerîm Tarihi*, 207.

³⁵ Zürkânî, *Menâhilü'l-'irfân*, 1/26-27; Subhi es-Salih, *Mebâhis fi 'ulûmi'l-Kur'ân*, 120; Çetin, *Kur'ân İlimleri ve Kur'an-ı Kerîm Tarihi*, 207.

³⁶ bk. Zürkânî, *Menâhilü'l-'irfân*, 1/26-27; Subhi es-Salih, *Mebâhis fi 'ulûmi'l-Kur'ân*, 120; Çetin, *Kur'ân İlimleri ve Kur'an-ı Kerîm Tarihi*, 207.

³⁷ Zürkânî, *Menâhilü'l-'irfân*, 1/26-27; Subhi es-Salih, *Mebâhis fi 'ulûmi'l-Kur'ân*, 120-121.

³⁸ bk. Muhsin Demirci, *Tefsir Tarihi* (İstanbul: İFAV Yayınları, 2010), 103; Çetin, *Kur'ân İlimleri ve Kur'an-ı Kerîm Tarihi*, 207.

³⁹ bk. Subhi es-Salih, *Mebâhis fi 'ulûmi'l-Kur'ân*, 119-120.

manlar sahabîlerin çoğu okuma yazma bilmiyor, yazı malzemeleri de kolay bulunmuyordu. İşte bu sebep de ‘ulûmu’l-Kur’ân alanında te’lif yapılmasının önünde bir engel teşkil etmekteydi.⁴⁰

Aynı şekilde Hz. Peygamber’in bizzat kendisinin sahabeyi, Kur’ân dışında bir şey yazmaktan menetmesi buna ilave edilebilir. Vahyin ilk zamanlarında Hz. Peygamber sahabîlere: “Benden bir şey yazmayın! Kim benden Kur’ân dışında bir şey yazmışsa onu imha etsin. Benden hadis nakledin bunda sakınca yoktur. Kim kasıtlı olarak adıma yalan uydurursa cehennemdeki yerine hazırlansın.”⁴¹ demiştir. Hz. Peygamber’in bu anlamdaki engellemesi, Kur’ân’a, Kur’ân olmayan şeylerin karışma endişesinden kaynaklanıyordu.⁴² Ancak ‘ulûmu’l-Kur’ân ilk dönemlerde sistemli ve düzenli olmasa da âlimler tarafından bilinmekteydi. Nitekim şu hâdiseye buna delalet etmektedir. “Bir seferinde Hârûn er-Reşîd (öl. 193/809), İmam Şâfiî’ye (öl. 204/820) sorar:

-Allah’ın Kitabı hakkında ilmin nasıldır? Çünkü O, en öncelikli kitaptır.

İmam Şâfiî: -Allah’ın Kitaplarından hangisini soruyorsun? Allah (c.c) birçok kitap indirmiştir.

Hârûn er-Reşîd: -Doğru! Ancak ben amcamın oğlu Hz. Muhammed’e indirilen Kitab’ı soruyorum.

İmam Şâfiî: -‘Ulûmu’l-Kur’ân çoktur. Sen bana muhkem müteşâbihini mi, takdim tehirini mi, nâsîh mehsûhunu mu ya da...ya da...soruyorsun? diye Kur’ân ilimlerini bir bir sayar. En sonunda her soruya, Hârûn er-Reşîd ve orada bulunanları hayrette bırakacak şekilde cevaplar verir.⁴³

Yukarıdaki misalden anlaşılmaktadır ki henüz bir kitapta toplanmadan önce âlimlerin büyükleri, ‘ulûmu’l-Kur’ân hakkında bilgi sahibiydi.⁴⁴

Neticede denilebilir ki söz konusu dönemde her ne kadar ‘ulûmu’l-Kur’ân alanında telifler yapılmamışsa da “tedvîn için hazırlık dönemi olarak addedilebilecek bu dönemde, sahâbîlerin önde gelenleri ve onları takip eden tabîiler tarafından tefsir, kıraat, resmü’l-Mushaf, esbâb-ı nüzûl, ğarîbü’l-Kur’ân, nâsîh mensûh ve mekkî medenî gibi Kur’ân ilimlerinin esasî ortaya konulmuş-

⁴⁰ Subhi es-Salih, *Mebâhis fi ‘ulûmi’l-Kur’ân*, 119-120.

⁴¹ Ebü’l-Hasan Müslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî, *el-Müsnedü’s-şâhih el-muhtasar*, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî (Beyrut: Dâru İhyâi’t-Türâsi’l-Arabî, ts.), “Zühhd”, 72.

⁴² Subhi es-Salih, *Mebâhis fi ‘ulûmi’l-Kur’ân*, 120.

⁴³ bk. Zürkânî, *Menâhilü’l-‘irfân*, 1/28-29; Subhi es-Salih, *Mebâhis fi ‘ulûmi’l-Kur’ân*, 123-124; Çetin, *Kur’ân İlimleri ve Kur’an-ı Kerîm Tarihi*, 208.

⁴⁴ bk. Zürkânî, *Menâhilü’l-‘irfân*, 1/28-29; Çetin, *Kur’ân İlimleri ve Kur’an-ı Kerîm Tarihi*, 208.

tur.”⁴⁵ Ne var ki Kur’ân ilimlerini ayrı ayrı değil de özlü bir şekilde ve bir eser içinde toplayıp tanıtan ilk eserin ne zaman yazıldığı ve ‘ulûmu’l-Kur’ân tabirinin ne zaman kullanılmaya başlandığı hususunda kesin bir bilgi bulunmamaktadır.⁴⁶

Zürkânî’ye göre ‘ulûmu’l-Kur’ân sistemli ve derli toplu olarak dördüncü asrın sonlarında Hûfî ile doğmuş, altıncı ve yedinci asırlarda İbnü’l-Cevzî, Sehâvî ve Ebî Şâme’nin kucağında büyümüş. Sekizinci asırda Zerkeşî’nin gözetiminde serpilmiş. Sonra dokuzuncu asırda Kâfiyeci ve Celâlüddîn el-Bulkînî’nin inâyetiyle (ihtimamıyla) yetişip olgunlaşmıştır. En sonunda dokuzuncu asrın sonları ile onuncu asrın başlarında bu sahanın kahramanı *et-Tahbîr* ve *el-İtkân fi ‘ulûmi’l-Kur’ân* kitaplarının sahibi Suyûtî sayesinde dal budak salmış ve her açıdan görkemli meyvelerini vermiştir. Daha sonra bu son asrımıza (20. yy.) gelene kadar ilerlemesi durmuş, yakın zamanlarda ise yeniden canlanmaya başlamıştır.”⁴⁷

‘Ulûmu’l-Kur’ân istilâhının ilk olarak hangi dönemde kullanılmaya başlandığıyla ilgili ise alanın mütehasısları arasında fikir birliği yoktur. Ancak kaynaklarda, bu terimin ilk olarak İmam Şâfiî tarafından şifâhî olarak kullanıldığını görmekteyiz.⁴⁸ Bununla birlikte ‘ulûmu’l-Kur’ân adıyla eserlerin ortaya çıkışı tedvînden sonraki dönemlere rastlamaktadır. Bu konuda Subhi Sâlih, hicri üçüncü asra kadar bu terimin kullanılmadığını, bu terimi ilk kullananın *el-Hâvî fi ‘ulûmi’l-Kur’ân* adlı eseriyle Muhammed b. Halef el-Merzûbân (öl. 309/921) olduğunu söyler.⁴⁹ Ancak *Fünûnu’l-efnân fi ‘uyûni ‘ulûmi’l-Kur’ân* eserinin muhakkiki Ziyâuddîn İtr, el-Merzûbân’ın söz konusu kitabını, tefsir niteliğinde bir çalışma olarak değerlendirmektedir.⁵⁰ Zürkânî’ye göre ise bu terimi ilk kullanan kişi, *el-Burhân fi ‘ulûmi’l-Kur’ân* adlı kitabıyla Ali b. İbrahim el-Hûfî’dir (öl. h. 430). Otuz ciltlik bu kitabın on beş cildi mevcut olup, kalan on beş cildi ise kaybolmuştur. Zürkânî bu eserde birbirine benzer ve ilişkili olan Kur’ân ilimlerinin aynı başlıkta ele alınmadığını bilakis dağınık ve Mushaf tertibine göre yazılmış ayetlerin tefsiri bağlamında ele alındığını söylemiştir. Ona

⁴⁵ Zürkânî, *Menâhilü’l-‘irfân*, 1/26-27; Subhi es-Salih, *Mebâhis fi ‘ulûmi’l-Kur’ân*, 120-121; Kattân, *Mebâhis fi ‘ulûmi’l-Kur’ân*, 10-11.

⁴⁶ Çetin, *Kur’ân İlimleri ve Kur’an-ı Kerîm Tarihi*, 208.

⁴⁷ Zürkânî, *Menâhilü’l-‘irfân*, 1/33.

⁴⁸ bk. Zürkânî, *Menâhilü’l-‘irfân*, 1/29; Subhi es-Salih, *Mebâhis fi ‘ulûmi’l-Kur’ân*, 123-124; Çetin, *Kur’ân İlimleri ve Kur’an-ı Kerîm Tarihi*, 208.

⁴⁹ Subhi es-Salih, *Mebâhis fi ‘ulûmi’l-Kur’ân*, 124; Bilal Deliser, *Kur’an İlimleri ve Tefsir Usûlü*, (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2014), 19.

⁵⁰ Ebü’l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Cevzî el-Bağdâdî, *Fünûnu’l-efnân fi ‘uyûni ‘ulûmi’l-Kur’ân*, (Beyrut: Dâru’l-Beşâir, 1987/1408), 73; Deliser, *Kur’an İlimleri ve Tefsir Usûlü*, 19.

göre bu eser, bilinen manasıyla bir 'ulûmu'l-Kur'ân çalışması olarak değerlendirilebileceği gibi bir tefsir çalışması olarak da kabul edilebilir.⁵¹ Demirci, Zürkânî'nin bu konudaki değerlendirmesi hakkında şöyle demektedir: "Her ne kadar el-Hûfî 'ulûmu'l-Kur'ân kavramını eserinin isminde kullanmışsa da onun bu eseri Kur'ân ilimlerinin bütün şubelerini toplayıcı mahiyette olmayıp, ancak tefsir usûlüne dair bazı bilgiler içermektedir. Şayet Zürkânî'nin iddia ettiği gibi eser 30 cilt hacminde ise Kur'ân ilimlerine dair bir kısım malumatı ihtiva etmekle birlikte esasen bir Kur'ân tefsirinden ibarettir. Çünkü böylesi bir hacim onun tefsir olduğu iddiasını kuvvetlendirmektedir. Dolayısıyla Zürkânî'nin varmış olduğu neticenin, sağlıklı olduğu iddia edilemez. Tabiatıyla bu durumda da söz konusu kavramın ilk defa ez-Zerkeşî'nin (öl. 794/139) yazmış olduğu *el-Burhân fî 'ulûmi'l-Kur'ân* adlı eserle ortaya çıktığı söylenebilir. Çünkü bu eser, Kur'ân ilimlerinin tamamını kapsayıcı mahiyette yazılmış ilk ve en geniş eserdir."⁵² Netice olarak Demirci, 'ulûmu'l-Kur'ân ifadesinin kavram olarak ilk defa Ali b. İbrahim el-Hûfî'nin (öl. h. 430) *el-Burhân fî 'ulûmi'l-Kur'ân* adlı eseriyle kullanıldığını kabul etmekle birlikte, kavramdaki içeriğe münasip olan kullanımının, ez-Zerkeşî ile birlikte hicri VIII. asırda gerçekleştiğini ileri sürmektedir.

Yukarıda geçen bilgiler ışığında bu kavramın günümüzde bilinen ıstılâhî manasıyla olmasa da her hâlükârda hicrî 3. asrın sonları veya 4. asrın başlarında kayda geçirilip kullanıldığını, Muhammed b. Halef el-Merzübân'ın söz konusu kitabının isminden anlamamız mümkündür.

3. TEFSİR USÛLÜ VE 'ULÛMU'L-KUR'ÂN İLİŞKİSİ

İslamiyetin ilk asırlarında Kur'ân'la ilgili çalışma ve araştırmaları karşılamak üzere 'ulûmu'l-Kur'ân tabiri kullanılmakta iken daha sonraları bu çalışma ve araştırmalar, tefsir usulü tabiriyle de ifade edilmiştir.⁵³ Ancak 'ulûmu'l-Kur'ân tabiri hicri ilk yüzyıllardan günümüze kadar hem tefsir eserlerinin isimlerinde bir terkip olarak hem de ıstılâhî bir kavram olarak literatürdeki yerini korumaya devam etmiştir.⁵⁴ Durum böyle olmakla birlikte tarihi sürece bakıldığında tefsir usûlü ve 'ulûmu'l-Kur'ân gerek muhteva yönünden gerekse bu alanlarda yapılan çalışmalar yönünden iç içe neşet etmiş bazen isimlendirmede

⁵¹ Zürkânî, *Menâhilü'l-'irfân*, 1/30.

⁵² Demirci, *Tefsir Usûlü*, 144.

⁵³ Turgut, *Tefsir Usûlü ve Kaynakları*, 5.

⁵⁴ bk. Ali Bulut, "Türkiye'de Tefsir Usûlü/ULûmu'l-Kur'an Tartışmaları -Bir Literatür incelemesi-", *Tarihten Günümüze Kur'ân İlimleri ve Tefsir Usûlü*, ed. Bilal Gökçür vd. (İstanbul: İlim Yayma Vakfı Kur'an ve Tefsir Akademisi, 2009), 385.

birbirlerinin yerine kullanılmış bazen de biri, diğeri kapsamında değerlendirilmiştir. Netice itibarıyla birbirleriyle yakından ilişkili, bazen de eşanlı olarak kullanılan ve âlimler tarafından sınırları tam anlamıyla belirlenmemiş ilimler olarak literatürde yer almaktadırlar. Bu sebeple bu iki ilim dalını mahiyetleri, kapsamı ve bu alanlarda yapılan çalışmalar itibarıyla karşılaştırmak; böylece aralarındaki ilişkiyi daha somut bir şekilde ortaya koymak yerinde olacaktır.

3.1. Mahiyet ve Kapsam İtibarıyla Tefsir Usûlü ve 'Ulûmu'l-Kur'ân İlişkisi

Mahiyeti itibarıyla tefsir usûlü, isminden de anlaşılacağı üzere metodolojiktir ve Kur'ân'ın anlaşılmasında doğrudan etkilidir. 'Ulûmu'l-Kur'ân ise daha çok pratiktir, Kur'ân-ı Kerîm'in anlaşılmasında dolaylı etkilidir ve genellikle Kur'ân'ın anlaşılması için destekleyici bilgiler ihtiva eder.⁵⁵ Ayrıca tefsir usûlü, Kur'ân'ı tefsir edecek müfessirin önüne bir plan ortaya koyar. Böylece ayet anlamlandırılırken veya ayetten çıkarım yapılırken müfessirin hataya düşmesi engellenmiş olur. Aynı şekilde tefsir usûlü sayesinde sağlıklı ve doğru şerh yapmanın ölçütleri bilinir.⁵⁶ Netice itibarıyla tefsir usûlünün mahiyeti, gayesine göre teşekkül etmiştir. Gayesi ise Kur'ân'ın anlaşılması, açıklanması ve yorumlanması için müfessirin önüne yol gösterici ve yardımcı kurallar koymaktır. Bu yönüyle tefsir usûlü, bir bütün olarak Kur'ân'ın anlaşılması için başta 'ulûmu'l-Kur'ân olmak üzere tarih ve dil ilimlerinden de istifade eder.⁵⁷

Ulûmu'l-Kur'ân ise müfessirin bilmesi ve ihtimâm göstermesi gereken yardımcı ilimlerdir. Örneğin mekkî ve medenî'nin bilinmesi, Allah Teâlâ'nın İslâm'ın ilk dönemleri ile son dönemlerinde müslümanlara nasıl hitap ettiğini ve ne ile sorumlu tuttuğunu bilmek açısından önemlidir. Aynı şekilde bunları bilmek nâsîh mensûh'un bilinmesine de yardımcı olur. Çünkü neshî kabul edenlere göre bazı mekkî ve medenî ayetler arasında neshî ilişkisi vardır.⁵⁸ Bunun yanı sıra tefsirin sağlıklı bir şekilde yapılabilmesi için nâsîh mensûh, mekkî medenî ve esbâb-ı nüzul gibi Kur'ân tarihiyle alakalı ilimlerin bilinmesi ve bunlar eşliğinde tefsir yapılması gerekmektedir. Bu yönüyle bakıldığında, doğru ve sağlıklı tefsir yapabilmek için gerekli olan bu ilke, tefsir usûlünün ilkelerinden birisi olarak değerlendirilebilir.

⁵⁵ bk. Çiçek, s. 28.

⁵⁶ Sabbâğ, *Buhûs fi usûli't-tefsîr*, 14.

⁵⁷ İsmail Çalışkan, *Tefsir Usûlü* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2017), 166.

⁵⁸ bk. Sabbâğ, *Buhûs fi usûli't-tefsîr*, 39.

Kapsamlarına gelince; ‘ulûmu’l-Kur’ân, ayrı ayrı Kur’ân’ın bir bölümüyle veya herhangi bir alanıyla ilgili iken Tefsir usûlü, genel olarak Kur’ân’ın tamamıyla ilgilidir. Söz gelimi ‘ulûmu’l-Kur’ân’dan birisi olan esbâb-ı nüzul ilmi, Kur’ân’ın ayet ve sûrelerinin iniş sebeplerini inceler.⁵⁹ Müşkilü’l-Kur’ân, “Kur’ân’ın bazı ayetleri arasında ihtilaf ve tenâkuz gibi görünen bazı hususlarla”⁶⁰; aksâmu’l-Kur’ân, Kur’ân sureleri içinde geçen yeminlerle⁶¹; müteşâbihü’l-Kur’ân da “manaları bilinmeyen yahut herhangi bir sebepten ötürü anlamlarında kapalılık bulunan ya da birden çok manaya ihtimali olup, bu manalardan birini tercihte zorluk söz konusu olan ayet, kelime ya da harflerle”⁶² ilgilenir.

Tefsir usûlü kapsamında değerlendirilen ve belirli bir usûle göre Kur’ân’ı tefsir etmeyi amaç edinen rivayet tefsiri ise bir bütün olarak Kur’an’ı Kerim’i ele alır ve herhangi bir ayeti; ayetle, Hz. Peygamber’in sahih sünnetiyle, selef âlimlerinden nakledilen sahih rivayetlerle, Arap dili kurallarına göre ve eski Arap şiirine dayalı olarak tefsir etmeye çalışır.”⁶³ Cerrahoğlu’nun bildirdiğine göre Hz. Peygamber’den nakledilen tefsir rivayetleri fevkalade bir usulle zapt edilmiştir. Burada hem rivayet edilenlere hem de rivayet edenlere ait olmak üzere birtakım usullere ve kaidelere ittibâ edilmiştir. Hafızalarda olan malumatın satırlara nakledilmesinde bazı esaslar vaz edilmiştir.⁶⁴ Görüldüğü üzere rivayetlerin nakledilmesi ile ilgili olan bu şart ve kurallar hadis usulü kapsamı altında değerlendirilse de tefsir çeşitlerinden olan rivayet tefsiri ile alakalı olması yönüyle tefsir usulünü de dolaylı olarak ilgilendirmektedir. Aynı şekilde belirli esaslara göre hareket eden *dirayet tefsiri*, Kur’an’ı bir bütün olarak ele alıp tefsirde naklin yanında dil, edebiyat ve çeşitli ilimlerin verilerine göre re’yi de kullanarak ayetleri tefsir eder.⁶⁵ Kendine has kuralları olan *lügavi tefsir*⁶⁶ de Arap dili verilerine göre Kur’ân kelimelerinin manalarını açıklar.⁶⁷ Bu örnekleri çoğaltmak pekâlâ mümkündür. Örneklerde görüldüğü üzere rivayet, dirayet ve lügavî gibi tefsir çeşitlerinin icra edildiği alanların kapsamı; esbâb-ı nüzul, müşkilü’l-Kur’ân, müteşâbihü’l-Kur’ân gibi Kur’ân ilimlerine oranla daha geniştir.

⁵⁹ Zürkânî, *Menâhilü’l-‘irfân*, 1/89; Çetin, *Kur’ân İlimleri ve Kur’an-ı Kerim Tarihi*, 219.

⁶⁰ Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, 179.

⁶¹ Kattân, *Mebâhis fi ‘ulûmi’l-Kur’ân*, 266-267; Çetin, *Kur’ân İlimleri ve Kur’an-ı Kerim Tarihi*, 214.

⁶² Demirci, *Tefsir Usûlü*, 166.

⁶³ Demirci, *Tefsir Tarihi*, 126.

⁶⁴ Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, 228-229.

⁶⁵ Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, 230.

⁶⁶ Müsâ’id b. Süleymân b. Nâsir et-Tayyâr, *et-Tefsîrü’l-lügavî li’l-Kur’âni’l-Kerîm* (Riyâd: Dâru İbni’l-Cevzî, 1432), 557.

⁶⁷ Müsâ’id b. Süleymân, *et-Tefsîrü’l-lügavî*, ٣٨.

Zürkânî'ye göre ise 'ulûmu'l-Kur'ân ıstılahında "'ulûm/ilimler"' kelimesinin çoğul sigasıyla gelmesi, bu ilimlerin Kur'ân'a dayanan ve ona hizmet eden bütün ilimleri kapsadığını göstermektedir. Bu durumda kıraatlar, resm-i Osmânî, i'câzû'l-Kur'ân, esbâb-ı nüzul, nâsîh mensûh, i'râbü'l-Kur'ân, garîbü'l-Kur'ân, diğer bazı dinî ilimler ve lügat gibi tefsir ilmi de bu kapsama girmektedir.⁶⁸ Ancak Muhammed Adnân Zarzûr, tefsir ilmini 'ulûmu'l-Kur'ân'dan bir ilim olarak kabul etmemektedir. Zira ona göre kaynaklarda 'ulûmu'l-Kur'ân başlığı altında sayılan ilimlere dikkatlice bakıldığında, bunların genellikle Kur'ân'ın bazı yönlerinin tefsiriyle alakalı ve tefsire yardımcı ilimler oldukları görülecektir. Dolayısıyla bunlara "tefsir ilimleri" ya da "Kur'ân tefsirinin ilimleri" de denilebilir. Netice itibariyle tefsir ilmini bu ilimlerden saymak tartışmaya açık bir konudur. Çünkü bu ilimler tefsire yardımcı olan böylece Kur'ân'ın anlaşılmasına hizmet eden ilimlerdir. Bu sebepten olsa gerek Taberî gibi birçok tefsir kaynağımızda⁶⁹ tefsirden önce Kur'ân ilimlerine dair konuları ele alan mukaddimeler görmekteyiz.⁷⁰

Meseleye umum-husûs ilişkisi açısından bakıldığında, bir bütün olarak 'ulûmu'l-Kur'ân 'âm (genel), tefsir usulü ise hâss (özel) olmaktadır. Çünkü 'ulûmu'l-Kur'ân, Kur'ân'la ilgili ilim dallarını içerisinde toplayan geniş bir yapıya sahiptir. *Tefsir usûlü* ise Kur'ân'ın anlaşılmasına yardımcı olan bir takım ilke ve esaslardan ibaret olup, tefsir çeşitleri, tefsir kaynakları, tefsir metotları, tefsirde ihtilaf sebepleri ve müfessirin uyması gereken kurallar gibi tefsir ilmiyle alakalı bazı konuları ihtiva eder. Bu şekilde düşünüldüğünde tefsir usulü, 'ulûmu'l-Kur'ân'ın kapsamı içerisinde sayılabilir. Ancak 'ulûmu'l-Kur'ân'dan her birisi ayrı ayrı ele alındığında, muhteva açısından bu ilimlerin Kur'ân'ın bir bölümüyle, tefsir usûlünün ise Kur'ân'ın tamamıyla uğraştığı görülür. Bu durumda da tefsir usûlü genel, 'ulûmu'l-Kur'ân özel olmaktadır.

Yukarıda kapsamı açısından yapılan karşılaştırmada tefsir usulü ve 'ulûmu'l-Kur'ân arasında özel ve genel olmaları itibariyle bir ilişki olduğu görülmüş, ayrı ayrı değerlendirildiğinde Kur'an ilimlerinin, Kur'ân'ın bir bölü-

⁶⁸ Zürkânî, *Menâhilü'l-'irfân*, 1/20.

⁶⁹ bk. Ebû Muhammed Abdülhakk b. Ğâlib İbn Atiyye el-Endelüsi, *el-Muharraru'l-vecîz fi tefsiri'l-Kitâbi'l-'Azîz* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1422); Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr el-Hazrecî el-Kurtubî, *el-Câmi'u li ahkâmi'l-Kur'ân*, thk. Ahmed el-Berdûnî - İbrâhîm Atfîş (Kâhire: Dâru'l-Kütübi'l-Mısıryye, 1384/1964); İbn Cüzey, Muhammed b. Ahmed el-Ġirnâfî. *et-Teshîl li 'ulûmi't-Tenzîl*, thk. Abdullâh el-Hâlidî, Beyrut: Dâru'l-Erkam, ts.).

⁷⁰ Adnân Muhammed Zarzûr, *Ulûmu'l-Kur'ân/Medhal ilâ tefsiri'l-Kur'ân* (Dimeşk: Mektebetü'l-İslâmî, 1981/1401), 1/123.

müyle veya herhangi bir alanıyla ilgili olduğu, Tefsir usûlü’nün ise genel olarak Kur’ân’ın tamamıyla alakalı olduğu görülmüştür.

Bunun dışında Kur’ân’ın yazılması, toplanması, nokta ve harekelerinin konulması ve çoğaltılması gibi konular, her ne kadar direkt tefsir usulüyle alakalı olarak görünmese de aslında bu aşamalar iki açıdan tefsir usulüyle ilişkilidir:

Birincisi, Kur’ân’ı anlama ve yorumlama işi belli şartları olan bir süreçtir ve ancak bu sürecin sonunda tefsir yapılabilir. Hz. Peygamber’den sonraki dönemde sahabîler, Kur’ân’ın tefsirinde birtakım aşamalar kat etmişlerdir. Örneğin o dönemde Kur’ân’ın yazılması, toplanması, nokta ve harekelerinin konulması ve çoğaltılması gibi aşamaların her biri, bu neticenin elde edilmesi için birer *asl* mesabesindedir. Zira *usûl* kelimesinin anlamından hareketle meseleye bakıldığında hem fıkıhın hem de tefsirin asl’lardan teşekkül ettikleri görülecektir. Çünkü *usûl* demek salt *metot* demek değildir. *Usûl* kelimesi *asl* kelimesinin çoğuludur. *Asl* ise sözlükte “Bir başkasının üzerine bina edildiği şey,⁷¹ bir şeyin kökü, üzerine kalktığı veya varlığı kendisine dayanan esası, üstüne yükseldiği veya üzerinde bittiği/yetiştiği temelidir.⁷² Mesela bir terkîbin, bir binanın veya bir oluşumun meydana gelebilmesi için onu oluşturmaya yarayacak kök, dayanak ve parça gibi her bir umde, birer *asl* mesabesindedir. Söz gelimi bir evin temeli ve direkleri o ev için birer asl’dır. Onlar olmadan ev meydana gelmez. Yine *نصر* fiilinde, ن - ص - ر harflerinden her birisi bu fiil için birer asl sayılır. Dolayısıyla usûlün bu anlamları göz önünde bulundurulduğunda, Kur’ân’ın kitâbeti, cem’i, istinsâhı, hareke ve noktalarının konulması; ayetin ayetle, sünnetle ve sahabe kavliyle; dil ve edebiyat kuralarıyla veya bilimin verileriyle açıklanması gibi her bir aşama Kur’ân’ın tefsiri sürecinde birer *asl* mesabesindedir.

Usûl kelimesinin söz konusu anlamlarından hareketle, tefsire yardımcı ilimler olarak addedilebilecek ‘ulûmu’l-Kur’ân’dan her bir ilim de tefsir için birer asl olarak değerlendirilebilir. Çünkü tefsir ancak bu asl’ların meydana gelmesi neticesinde yapılabilmektedir. Dolayısıyla ‘ulûmu’l-Kur’ân, tefsir usulünün kapsamı altında sayılabilir.

İkincisi de Kur’ân’ın kitâbeti (yazılması) esnasında Hz. Peygamberin sahabeden özel vahiy katipleri edinmesi, yazılan vahiylerde hata ve eksiklik olmaması için aşırı ihtimam göstermesi, inen vahiylerin Kur’ân’da nereye konulacağına dair sahabeye talimatta bulunması ve en sonunda bu vahiylerin onun

⁷¹Cürcânî, *et-Ta’rifât*, 85.

⁷²Zebîdî, *Tâcu’l-‘arûs*, “asl”, 27/447; İbrâhîm Mustafâ vd., *Mu‘cemu’l-vesît*, “asl”, 1/20.

evinde saklanması;⁷³ cem'i (derlenmesi) esnasında ayetin Hz. Peygamber zamanında yazıldığına dair iki şahit istenmesi⁷⁴; istinsâhı (çoğaltılması) esnasında Hz. Ebubekir tarafından derlenen Mushaf'ın esas alınacağı, çoğaltılacak Kur'ânlara son arzada Kur'âniyeti kesinleşmiş okuma tarzının yazılacağı, tilaveti neshedilmiş ayetlerin bu nüshalara kaydedilmeyeceği ve komisyon üyeleri arasında lehçe bakımından ihtilaf çıkması durumunda Kureyş lehçesinin esas alınacağı gibi bazı prensiplerin şart koşulması⁷⁵; aynı şekilde nokta ve hareketlerinin belli usûl ve kaidelere göre yapılması⁷⁶, bu faaliyetlerin düzenli ve planlı bir usûle göre yapıldığını göstermektedir. Söz konusu faaliyetler Kur'an'ın tefsiri sürecinde olmazsa olmaz aşamalar iken bu gibi faaliyetlerin dayandığı usûller de dolaylı olarak tefsir usulüne hizmet etmektedir.

Bunun yanı sıra rivayet, dirayet, ictimâî, bilimsel vb. tefsir çeşitlerine bakıldığında bunlardan her birisinin belli şartlara ve belirli bir usûle göre yapıldığı görülür. Dolayısıyla her bir tefsir geleneğinin kendine has bir metodunun ve kurallarının olması, esasları ve sınırları tam oturmamış olsa da aslında tefsirin bir usûle göre yapıldığını kanıtlamaktadır.

Bu şekilde hadiseye geniş bir yelpazeden bakıldığında tefsir usulünün çok yönlü ve Kur'ân'ı anlama faaliyetlerinin hemen hepsiyle alakalı olduğu görülecektir. Bir başka açıdan bakıldığında ise yukarıda zikri geçen Kur'ân'ın yazılması, toplanması, çoğaltılması, nokta ve hareketlerinin konulması gibi faaliyetler tefsirin yapılabilmesi için birer asl/usûl mesabesinde olup her birisi belli bir usule göre yapılmakta iken diğer taraftan Kur'ân ilimlerinden resmü'l-Mushaf ilminin kapsamı altında değerlendirilmektedirler. İşte bu durum da tefsir usulü ve 'ulûmu'l-Kur'ân'ın ne kadar girift olduklarını gösteren çarpıcı örneklerdendir.

3.2. Yapılmış Çalışmalar İtibariyle Tefsir Usûlü ve 'Ulûmu'l-Kur'ân İlişkisi

Geçmişte tefsir usulü, tefsir tarihi, Kur'ân tarihi ve Kur'ân ilimleri ile ilgili çalışmalar genellikle "'ulûmu'l-Kur'ân" başlığı altında takdim edilmekteydi. Ancak daha sonraları bu çalışmalar tefsir usulü başlığı altında da işlenmiştir. İbn Teymiye'nin (öl: 728), *Mukaddime fî usûli't-tefsîr*, Şâh Veliyullâh ed-Dihlevî'nin (öl: h. 1176) *el-Fevzü'l-kebîr fî usûli't-tefsîr* adlı çalışmaları hariç

⁷³ Zürkânî, *Menâhilü'l-'irfân*, 1/198.

⁷⁴ Zürkânî, *Menâhilü'l-'irfân*, 1/202 Demirci, *Tefsir Usulü*, 90-91.

⁷⁵ bk. Zürkânî, *Menâhilü'l-'irfân*, 1/206-208; Demirci, *Tefsir Usulü*, 99-100; Abdullah Draz, *Kur'ân'a Giriş* (Ankara: Otto Yayınları, 2016), 39-40.

⁷⁶ Mehmet Emin Maşalı, *Kur'ân'ın Metin Yapısı* (Ankara: Otto Yayınları, 2015), 300-302, 323-324.

“Usûlü’t-tefsîr” başlığıyla kaleme alınan eserlerin hemen hepsi, son yüzyılda kaleme alınmıştır. Bu başlıkla kaleme alınan çalışmalar da muhteva olarak “‘ulûmu’l-Kur’ân” isimlendirmesiyle yazılan eserlerle hemen hemen aynı minvalde yazılmışlardır.

Örneğin İbn-i Teymiye, *Mukaddime fi usûli’t-tefsîr* adlı eserinde sahabe ve tâbiûn’un Kur’ân tefsiri, tefsirin kaynakları, tefsirde ihtilaf sebepleri ve yedi kıraat gibi konulara yer vermiştir.⁷⁷

Şâh Veliyullâh ed-Dihlevî, *el-Fevzü’l-kebîr fi usûli’t-tefsîr*’de genel olarak Kur’ân-ı Kerîm’in nass olarak delalet ettiği beş ilim (ilmü’l-ahkâm, ilmü’l-cedel, İlmü’t-tezkîr bi âlâillâh, ilmü’t-tezkîr-bi eyyâmillâh, ilmü’t-tezkîr bi’l-mevt vemâ ba’de’l-mevt), nazmu’l-Kur’ân, üslûbu’l-Kur’ân, tertîbü’l-Kur’ân, ğarîbü’l-Kur’ân, nâsîh-mensûh, esbâb-ı nüzul, i’câzü’l-Kur’ân, tefsir çeşitleri ve bazı belâgat konularına yer vermiştir.⁷⁸

Fehd er-Rûmî, *Usûlü’t-tefsîr ve menâhicühû* adlı eserinde tefsir ilmi, tefsir tarihi, tefsirde ihtilaf sebepleri, tefsir yöntemleri, tefsir çeşitleri, i’râbü’l-Kur’ân, ğarîbü’l-Kur’ân, ve vücûh-nezâir konuları ile klasik ve modern olmak üzere mühim bazı tefsir eserleri hakkında bilgiler vermiştir.⁷⁹

Müsâid b. Süleyman, *el-Füsûl fi usûli’t-tefsîr* isimli eserinde tefsir usulü kaynakları, tefsir usulü konuları, tefsirin kısımları, tefsir yöntemleri, tefsir çeşitleri ve kıraatların tefsire etkisi konularını ele almıştır.⁸⁰

Muhammed b. Lutfi es-Sabbağ, *Buhûs fi usûli’t-tefsîr* adlı kitabında tefsir usûl ve metotlarını, tefsirin kaynakları gibi konuları; İbn Cerîr (öl. 310/923), Kurtûbî (öl. 671/1273), Ebû Hayyân (öl. 745/1344), İbn Kesîr (öl. 774/1373), İbn Teymiye ve Mevdûdî’nin (öl. 1979) tefsir usulüne dair mukaddimelerindeki görüşlerini ve Kur’ân tefsirine yarayan gerekli bazı bilgileri ele almıştır.⁸¹

Hâlid Abdurrahmân el-Akk, *Usûlü’t-tefsîr ve kavâidühû* adlı eserinde tefsir ilminin doğuşu, tefsirin kaideleri, tefsirin kaynakları, tefsirin kısımları, tefsir

⁷⁷ Ebû’l-Abbâs Ahmed b. Abdî’l-Halîm Takiyüddîn b. Teymiye el-Harrânî, *Mukaddime fi usûli’t-tefsîr* (Beyrut: Dâru Mektebeti’l-Hayât, 1490/1980).

⁷⁸ Ahmed b. Abdîrahîm Şâh Veliyyullâh ed-Dihlevî, *el-Fevzü’l-kebîr fi usûli’t-tefsîr*, çev. Selmân el-Hüseynî en-Nedvî (Kâhire: Dâru’s-Sahva, 1986/1407).

⁷⁹ Fehd b. Abdîrahmân b. Süleymân er-Rûmî, *Usûlü’t-tefsîr ve menâhicühû* (Riyad: Mektebetü’t-Tevbe, 1413), 181-186.

⁸⁰ Müsâid b. Süleyman b. Nâsîr et-Tayyâr, *Füsûl fi usûli’t-tefsîr*, haz. Muhammed b. Sâlih el-Fûzân (Dâru ibni’l-Cevzî, 1423).

⁸¹ Sabbâğ, *Buhûs fi usûli’t-tefsîr*, 341-346.

metotları, tefsirde ihtilaf sebepleri, tefsir çeşitleri, esbâb-ı nüzul, kısasu'l-Kur'ân, yedi harf, kıraatlar ve resm-i Osmânî gibi konuları işlemiştir.⁸²

Muhammed b. Sâlih el 'Useymîn, *Usûl fi't-Tefsîr* adlı eserinde Kur'ân'ın nüzulü, Mekkî Medenî, Kur'ân'ın kitabeti, cem'î, tertibi, tefsirin kaynakları, tefsirde ihtilaf, muhkem-müteşâbih, kısasu'l-Kur'ân, isrâiliyyât vb. konuları ele almıştır.⁸³

Aynı şekilde Muhammed Ali el-Hasan'ın *el-Menâr fi 'ulûmi'l-Kur'ân ma'e medhelin fi usûli't-Tefsîr* adlı kitabında da Kur'ân-ı Kerîm'in manası isimleri, nüzûlü, toplanması, i'câzü'l-Kur'ân, kısasu'l-Kur'ân gibi Kur'ân'la alakalı bilgiler ile “'ulûmu'l-Kur'ân” başlığı altında 'âm-hâss, mutlak-mukayyed, mantûk-mefhûm, muhkem-müteşâbih ve nesh konuları; “usûlü't-efsîr” başlığı altında ise tefsirin tarihi, kaynakları ve tefsir çeşitleri gibi konulara yer verilmiştir.⁸⁴

Mescid-i Harâm imam hatibi Suûd b. İbrahim eş-Şuraym'ın *En-Nazmu'l-habîr fi 'ulûmi'l-Kur'ân ve usûli't-efsîr* adlı eserinde de Kur'ân'ın isimleri, nüzulü, Mekkî-Medenî, esbâb-ı nüzul, yedi harf, muhkem-müteşâbih, i'câzu'l-Kur'ân, emsâlû'l-Kur'ân, aksâmu'l-Kur'ân ile tefsirin kaynakları, tefsir çeşitleri, tefsirde ihtilaf sebepleri, tefsir üslupları ve müfessirde bulunması gereken şartlar gibi konular üzerinde durulmuştur.⁸⁵

Yukarıda görüldüğü üzere hem sadece *usûlü't-efsîr* isimlendirmesiyle ön plana çıkan eserlerde hem de *usûlü't-efsîr* ve *'ulûmu'l-Kur'ân* isimlendirmesinin birlikte kullanıldığı eserlerde, benzer konular işlenmiştir. Buna ilaveten ülkemizde de “tefsir usûlü” başlığıyla ön plana çıkan çalışmalar yukarıdakilerle bazı tasnif farklılıkları olmakla beraber hemen hemen aynı muhtevaya sahiptirler. Örneğin Bergamalı Ahmet Cevdet Efendi (öl. 1926) *Tefsir Usûlü ve Tarihi*, isimli kitabında, tefsir usûlü ve tefsir tarihini iki bölüm halinde incelemiştir. Tefsir usûlü başlığı altında; Kur'ân'ın toplanması, yedi kıraat, mekkî medenî, tefsir ve te'vil kavramları, tefsir ilminin konusu, mahiyeti ve bazı tefsir çeşitlerini açıklamıştır. Tefsir tarihi bölümünde ise baştan, yirminci yüzyıl müfessirlerine kadar bütün müfessir tabakalarını anlatmıştır. Ahmet Cevdet Efendi, bu çalışmasında bilinen Kur'ân ilimlerine değinmemiştir. Bu da onun tefsir usûlü

⁸² Hâlid Abdurrahmân el-Akk, *Usûlü't-efsîr ve kavâidühü* (Beyrut: Daru'n-Nefâis, 1986/1406), 491-496.

⁸³ Muhammed b. Sâlih b. Muhammed el 'Useymîn, *Usûl fi't-efsîr* (b.y.: Mektebetü'l-İslâmiyye, 1422/2001).

⁸⁴ Muhammed Ali el-Hasan, *el-Menâr fi 'ulûmi'l-Kur'ân ma'e medhelin fi usûli't-efsîr* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1421/2000).

⁸⁵ Suûd b. İbrahim eş-Şuraym, *en-Nazmu'l-habîr fi 'ulûmi'l-Kur'ân ve usûli't-efsîr* (b.y.: Dâru'l-Vatan, 1422/2001).

ve 'ulûmu'l-Kur'ân'ı birbirinden bağımsız ilimler olarak değerlendirdiğini göstermektedir.⁸⁶

Ali Turgut da *Tefsir Usûlü ve Kaynakları* adlı çalışmasında, tefsir usulüne dair konuları, farklı bölüm başlıkları altında işlemiş, bilinen Kur'ân ilimlerini ise "*Konulu Tefsir Usûlü Çalışmaları*" başlığı altında ele almıştır. O, ayrıca tefsir usûlü ile 'ulûmu'l-Kur'ân'ın birbirinden bağımsız düşünülmemeyeceğini, ilk dönemlerde Kur'ânî ilimlerin tamamı için kullanılan 'ulûmu'l-Kur'ân tabirinin, daha sonraki dönemlerde *tefsir usûlü* tabirinin kullanılmasıyla bu kapsam altında değerlendirildiğini söylemiştir. Başka bir ifadeyle; Kur'ânî ilimlerin, ilk asırlarda 'ulûmu'l-Kur'ân adıyla nitelendiğini, müteakip dönemlerde ise *tefsir usulü* tabiriyle de ifade edildiğini söylemiştir.⁸⁷

İsmail Cerrahoğlu'nun da konuyla alakalı *Tefsir Usûlü ve Tefsir Tarihi* olmak üzere iki çalışması bulunmaktadır. *Cerrahoğlu, Tefsir Usûlü* kitabında genel olarak Kur'ân tarihi, Kur'ân ilimleri ve tefsir tarihini işlemiştir. Kur'ân ilimlerini, "Kur'ân tefsiriyle alakası olan ilimler" başlığı altında ele almıştır.⁸⁸ *Tefsir Tarihi* kitabındaysa Hz. Peygamber, sahabe ve tabiîler dönemindeki tefsir, tabiîlerden sonraki tefsir faaliyetleri, tefsir çeşitleri ve günümüzdeki tefsir hareketlerinden bahsetmiştir.⁸⁹ Onun bu tasnifinden, 'ulûmu'l-Kur'ân'ı, tefsirle alakalı ilimler olarak gördüğü ve tefsir usûlü çatısı altında değerlendirdiği anlaşılmaktadır.

Muhsin Demirci ise *Tefsir Usûlü* adlı kitabında tefsir usûlünün temel kaynakları, Kur'ân'ın nüzûlü ve metinleşme süreci, Kur'ân vahyi, Kur'ân ilimleri ve Kur'ân'ı anlama ve yorumlama yöntemi gibi konuları incelemiştir.⁹⁰ Tefsirin konusu, amacı, tefsirde farklılık sebepleri, tefsir tarihi ve tefsir çeşitlerini ise *Tefsir Tarihi* adlı kitabında ele almıştır.⁹¹ Aynı şekilde *Arapça Tefsir Usûlü Literatürü* adlı eserinde de "Kapsamlı Tefsir Usûlü Literatürü" başlığı altında geçmişten günümüze değin *ulûmu'l-Kur'ân* isimlendirmesiyle kaleme alınmış 23 eserin tanıtımına yer vermiştir.⁹² Görüldüğü üzere o da 'ulûmu'l-Kur'ân'ı tefsir usûlünün kapsamında görmüştür.

⁸⁶ Cevdet Bey (Bergamalı Ahmet Cevdet Efendi), *Tefsir Usûlü ve Tarihi*, haz. Mustafa Özel (İstanbul: Kayıhan Yayınları, 2002), 237-242.

⁸⁷ bk. Turgut, *Tefsir Usûlü ve Kaynakları*, 2-5.

⁸⁸ Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, 3-5.

⁸⁹ İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi* (Ankara: Fecr Yayınları, 6. Basım, 2014), 5-7.

⁹⁰ Demirci, *Tefsir Usûlü*, 5-11.

⁹¹ Demirci, *Tefsir Tarihi*, 5-9.

⁹² Muhsin Demirci, *Arapça Tefsir Usûlü Literatürü*, (İstanbul: İFAV Yayınları, 2019), 6-7.

Halis Albayrak da *Tefsir Usûlü* adlı çalışmasını dört bölüme ayırmıştır. Birinci bölümde “Kur’ân hakkında” başlığıyla Kur’ân’ın tarihi, tertibi, üslûbu ve Kur’ân’ın temel mevzuları gibi konuları; ikinci bölümde “Tefsir Tarihi” başlığıyla tefsirin gelişim seyrini ve tefsir çeşitlerini; üçüncü bölümde “Kur’ân’ın Anlaşılması ve Yorumlanması” başlığıyla Kur’ân’ı anlama yöntemlerini ve dördüncü bölümde “Kur’ân İlimleri ve Tefsir Usûlüyle İlgili Kavramlar” başlığıyla aksâmu’l-Kur’ân, dirayet tefsiri, emsâlü’l-Kur’ân, esbâbü’n-nüzûl, garîbü’l-Kur’ân, hurûfu’l-mukatta’a, i’câzü’l-Kur’ân ve bilinen diğer Kur’ân ilimlerini ele almıştır.⁹³ Bu eserde de müellifin, zikri geçen Kur’ân ilimlerini tefsir usûlünün kapsamı içerisinde değerlendirdiği görülmektedir.

Aynı şekilde Ömer Dumlu, *Tefsir Usûlü* adlı çalışmasında, tefsir usulü ve ‘ulûmu’l-Kur’ân hakkında genel bilgi verdikten sonra Kur’ân’ın yazılması, toplanması, çoğaltılması gibi Kur’ân tarihi konularını ele almış; “Tefsir Usûlünün Konuları” başlığı altında ise bilinen Kur’ân ilimleri konularını takdim etmiştir.⁹⁴ Ona göre tefsir usulü ilmi konularının bir arada toplanması ve yeniden düzenlenmesi gerekir. Böylece tefsir usulünün gelişimi, olgunlaşması ve sağlam bir şekilde ayaklarının yere basması sağlanmış olur.⁹⁵

Ömer Çelik ise *Tefsir Usûlü ve Tarihi* adlı çalışmasında, ilk bölümde “Va-hiy ve Kur’ân” başlığı altında Kur’ân-Kerîm’in özellikleri, nüzülü, mekkî-medenî, yedi harf, kıraat, Kur’ân’ın tertibi, ana konuları; ikinci bölümde “Ulûmu’l-Kur’ân başlığı altında i’câzü’l-Kur’ân, esbâb-ı nüzul, nâsîh-mensûh, muhkem müteşâbih, vücûh nezâir, hurûf-ı mukatta’a, ğârîbü’l-Kur’ân, müşkilü’l-Kur’ân, mübhemâtü’l-Kur’ân ve aksâmü’l-Kur’ân gibi bilinen Kur’ân ilimlerini; “Tefsir usulü” başlığı altında da tefsir, tercüme, tefsirin konusu ve gayesi, Kur’ân’ın kendini tefsir etmesi, Peygamber’in (s.a.s) Kur’ân’ı tefsir etmesi, sahabenin Kur’ân’ı tefsir etmesi, tabîiler ve sonraki dönemlerde tefsir faaliyetleri ve en sonunda rivayet, dirayet ve işârî tefsir çeşitleri gibi konuları ele almıştır.⁹⁶

Görüldüğü üzere yukarıdaki çalışmalarda tefsir usulü, tefsir tarihi, Kur’ân tarihi ve bilinen Kur’ân ilimleri, genel itibariyle birlikte ele alınmış; tefsir usulü ve ‘ulûmu’l-Kur’ân’ın konuları birbirinden kesin sınırlarla ayrılmamıştır. Ancak her ne kadar bu eserlerde söz konusu konulara birlikte yer verilmişse de “Usûlü’l-Tefsîr/Tefsir Usûlü” isimlendirmesinin bu eserlere başlık olarak kullanılması, eser sahiplerinin zihin dünyasında tefsir usulü diye bir

⁹³ Halis Albayrak, *Tefsir Usûlü* (İstanbul: Şule Yayınları, 2016), 5-8.

⁹⁴ Ömer Dumlu, *Tefsir Usûlü* (İzmir: Tibyan Yayıncılık, 2017).

⁹⁵ Dumlu, *Tefsir Usûlü*, 14-15.

⁹⁶ Ömer Çelik, *Tefsir Usûlü ve Tarihi* (İstanbul: Kampanya Kitapları, 2013), 5-8.

ilmin mevcut olduğunu, bu ilmin sınırlarının çizilmeye çalışıldığını ve muhtemelen bilinen Kur’ân ilimlerinin, tefsir usûlünün kapsamında değerlendirildiğini göstermektedir.

‘Ulûmu’l-Kur’ân isimlendirmesiyle ön plana çıkan eserlere bakıldığında ise bu eserler ilk olarak el-Hûfî’nin (öl. h. 430) *el-Burhân fi Ulûmi’l-Kur’ân* adlı eseriyle başlamış ve hem Arap dünyasında hem de ülkemizde günümüze kadar yazılmaya devam etmiştir. Bu eserlerde Kur’ân ve Kur’ân tarihi hakkında genel bilgiler, Kur’ân ilimleri, tefsir tarihi, tefsirin kaynakları ve tefsir çeşitleri gibi konular işlenmiştir.⁹⁷

Bu gibi eserlere de ibnü’l-Cevzî’nin (öl. 597/1200), *Fünûnu’l-efnân fi ‘acâibi ‘ul’umi’l-Kur’ân*; Zerkeşî’nin (öl. 794/1392) *el-Burhân fi ‘ulûmi’l-Kur’ân*; Suyûtî’nin (öl. 911/1504) *el-İtkân fi ‘ulûmi’l-Kur’ân*; İbn Akîle’nin (öl. 1150/1737); *ez-Ziyâde ve’l-ihsân fi ‘ulûmi’l-Kur’ân*; Zürcânî’nin (öl. 1367/1948) *Menâhilü’l-‘irfân fi ‘ulûmi’l-Kur’ân*; Subhi es-Sâlih’in *Mebâhis fi ‘ulûmi’l-Kur’ân*; Mennâ Halil el-Kattân’ın (öl. h. 1420/1999) *Mebâhis fi ‘ulûmi’l-Kur’ân*; Abdullâh Mahmûd Şehhâte’nin (öl. 1422/2001) *‘Ulûmu’l-Kur’ân*; Fadl Hasan Abbâs’ın (öl. 1432/2011) *İtkânü’l-Burhân fi ‘ulûmi’l-Kur’ân*; Muhammed Ali es-Sâbûnî’nin, *et-Tibyân fi ‘ulûmi’l-Kur’ân*; Muhammed b. Lutfi es-Sabbâğ’ın (öl. 1438/2017) *Lemahât fi ‘ulûmi’l-Kur’ân ve itticâhâtü’t-tefsîr*; Nuruddîn Itr’ın (öl. 1442/2020) *Ulûmi’l-Kur’âni’l-Kerîm*; Mustafa Dîb el-Buğâ’nın *el-Vâdih fi ‘ulûmi’l-Kur’ân*; Ğânim Kaddûri el-Hamed’in, *Muhâdarât fi ‘ulûmi’l-Kur’ân*; Fehd er-Rûmî’nin *Dirâsât fi ‘ulûmi’l-Kur’ân*; Mûsâ İbrâhîm el-İbrâhîm’in, *Buhûs menhecîyye fi ‘ulûmi’l-Kur’âni’l-Kerîm*; Mûsâid b. Süleymân et-Tayyâr’ın, *el-Muharrar fi ‘ulûmi’l-Kur’ân* ve Abdülkadir Mansûr’un, *Mevsu’atü ‘ulûmi’Kur’ân*⁹⁸ gibi eserlerini örnek verebiliriz.

Mesut Okumuş’a göre Zerkeşî’nin *el-Burhân fi ‘ulûmi’l-Kur’ân*, Suyûtî’nin *el-İtkân fi ‘ulûmi’l-Kur’ân* ve Subhi es-Sâlih’in *Mebâhis fi ‘ulûmi’l-Kur’ân* gibi eserlerin isimlerinde geçen “‘ulûmu’l-Kur’ân” ifadesi, bütün tefsir usûlü konularını içeren anlamıyla kullanılmıştır.⁹⁹

Bunların dışında ülkemizde yapılan Osman Keskiöğlü’nun, *Nüzûlünden İtibaren Kur’an-ı Kerim Bilgileri: Ulum-ı Kur’an*; Halil Çiçek’in, *20. Asırda Kur’ân İlimleri Çalışmaları*; Abdurrahman Çetin’in, *Kur’ân ilimleri ve Kur’ân-ı Kerim Tari-*

⁹⁷ ‘Ulûmu’l-Kur’ân isimlendirmesiyle kaleme alınan eserlerin içerdiği konular için bk. Abdulhamit Birişik, “Kur’ân İlimleri Terimlerinin Kaynağı ve Oluşumu”, *İslâmî Araştırmalar* 19/1 (2006), 42.

⁹⁸ Demirci, *Arapça Tefsir Usûlü Literatürü*, 6-7.

⁹⁹ Okumuş, “Ulûmu’l-Kur’ân (Kur’ân İlimleri)”, 331.

hi; Cüneyt Eren ve Muammer Erbaş'ın, *Kur'ân İlimleri ve Tefsir İstılahları*; Harun Ögmüş ve Halil Aldemir'in, *Kur'ân İlimleri ve Tefsir Tarihi*; Bilal Deliser'in, *Kur'ân İlimleri ve Tefsir Usûlü*; Fahretin Şeker'in *Kur'ân İlimleri ve Sûrelerin Özeti*; Mehmet Çalışkan'ın, *Tefsir Bilgileri (Kur'an Tarihi-Kur'an İlimleri-Tefsir Tarihi)*; Muhammed Müfid Yaray'ın, *Kuran Nesline Kuran İlimleri*; Ali Eroğlu'nun, *Kuran Tarihi ve Kuran İlimleri*; Mehmet Soysaldı'nın, *Nüzûlünden Günümüze Kur'an İlimleri ve Tarihi*; ve Erdoğan Baş'ın, "*Kur'an İlimlerinin Doğuşu ve Tarihi Gelişimi (I-IV. Asır)*" adlı çalışmaları da bu tarzda hazırlanan eserlerdendir.

Bu grup âlimler, diğer kesimin *tefsir usûlü* başlığı altında değerlendirdiği Kur'ân tarihi, bilinen Kuran ilimleri, tefsir tarihi, tefsirin kaynakları ve tefsir çeşitleri gibi konuları, *'ulûmu'l-Kurân* başlığı altında incelemiştirlerdir.

Bu meselede, sahanın uzmanı âlimler tarafından bir ittifak olmadığı; muhteva, kapsam ve sınırlılıkları itibarıyla *tefsir usulü* ile *'ulûmu'l-Kur'ân*'ın yerleşmiş ve kabul gören bir tasnifinin yapılamadığı, mevcut çalışmalarda açıkça görülmektedir. Ancak son yüzyılda özellikle Türkiye'de hazırlanmakta olan çalışmaların genelinde tefsir usûlünün üzerinde durulduğu, bununla birlikte tefsir usûlü ile *'ulûmu'l-Kur'ân*'ın birbirinden ayırt edilerek incelendiği ve bu alandaki muhtevanın tasnif edilerek sınırlarının çizilmeye çalışıldığı görülmektedir. Bizce de isabetli olan böyle bir ayırımın yegâne sebebi, aslında her ne kadar kaynaklarda sistematik bir şekilde yer almayıp yüksek sesle dillendirilmese de *'ulûmu'l-Kur'ân*'dan ayrı olarak, *tefsir usûlü* diye bir ilmin varlığıdır.

4. SONUÇ

İnsanoğlu, Allah Teâlâ'nın kendisine bahşetmiş olduğu akıl gereği yaptığı bütün eylemlerinde genellikle bir program, düzen ve usûl takip eder. Bilhassa yaptığı iş önemliyse, o işin düzenli bir şekilde başlayıp devam edebilmesi ve en sonunda başarıyla bitmesi için bir plan dahilinde, programlı ve sistemli bir şekilde hareket eder. İslam inancında, insanın dünya ve ahiret saadetine kılavuzluk eden Kur'ân-ı Kerim'in sağlıklı, doğru ve ilâhî maksada uygun bir şekilde anlaşılması gibi bir konuda ise müfessirler büyük çabalar harcamış ve bu işi belirli bazı kurallar üzerine bina etmişlerdir. Bu yüzden İslamiyet'in ilk yıllarından itibaren Kur'ân'ın doğru bir şekilde anlaşılmasına gayret edilmiş ve bunun usulleri konulmaya çalışılmıştır. Nitekim Allah kelâmındaki maksatların tam anlamıyla ortaya çıkması, bununla birlikte yanlış mana ve tahriflere gidilmemesi için tefsirin belli bir usûle göre yapılması elzemdir.

İslamiyet'in ilk dönemlerinden itibaren Kur'ân; Kur'ân'la, sünnetle, sahabe kavliyle ve bazen de ehl-i kitaptan gelen haberlerle tefsir edilmiştir. Riva-

yet tefsiri olarak adlandırılan bu tefsir metodunun yanı sıra, ilerleyen zaman içinde dirayet tefsiri, işârî, fikhî, ilmî, ictimâî ve modernist tefsir gibi birbirinden farklı metotlar takip eden ve belli ilkeler üzerinden icra edilen tefsir çeşitleri ve akımları neş’et etmiştir. Tefsirin sağlıklı bir şekilde yapılabilmesi için takip edilen bu metodolojik faaliyetler, *tefsir usulü* ilmi olarak isimlendirilmiştir. Ancak tefsir usulü her ne kadar fıkıh usulü gibi düzenli ve sistemli kurallar üzerine oturtulmamış olsa da Muhammed b. Lutfi es-Sabbâğ’ın dediği gibi bu ilim gelişmeye müsait/gelişmekte olan ilimler arasında sayılmaktadır. Zira genel anlamıyla düşünüldüğünde Kur’ân tefsirinin belli kural ve şartlar eşliğinde ve aynı zamanda bir metoda göre yapıldığı apaçıktır.

Diğer taraftan *usûl* kelimesi, salt *metot* anlamına gelmemektedir. Çünkü *usûl*, *asl* kelimesinin çoğuludur. *Asl* ise sözlükte “bir başkasının üzerine bina edildiği şey, bir şeyin üzerine kalktığı veya varlığı kendisine dayanan esas, üstüne yükseldiği veya üzerinde bittiği/yetiştiği temeli” gibi anlamlara gelir. Mesela bir terkîbin, bir binanın veya bir oluşumun meydana gelebilmesi için onu oluşturmaya yarayan kök, dayanak ve parça gibi her bir umde, birer *asl* mesabesinde. Dolayısıyla Kur’ân tefsiri sürecinde Kur’ân’ın yazılması, toplanması, nokta ve hareketlerinin konulması ve çoğaltılması gibi aşamaların her birisi, bu neticenin elde edilmesi için birer *asl* mesabesinde. Aynı şekilde ayetin ayetle, sünnetle ve sahabe kavliyle; dil ve edebiyat kuralarıyla veya bilimin verileriyle açıklanması gibi her bir aşama bu süreçte birer *asl* sayılabilir. Çünkü tefsir bu aşamalar eşliğinde meydana gelmektedir. Hatta tefsire yardımcı ilimler olarak addedilebilecek ‘ulûmu’l-Kur’ân’dan her bir ilim de tefsir için birer *asl* olarak değerlendirilebilir. Bu açıdan bakıldığında, Kur’ân’ın bünyesine ait olan ve anlaşılmasına katkı sağlayan ‘ulûmu’l-Kur’ân, tefsir usulünün kapsamı altında addedilebilir.

Kur’ân’la ilgili araştırmaların temelinde yer alan tefsir usûlü ve ‘ulûmu’l-Kur’ân’a bu alanlarda yapılan çalışmalar itibarıyla bakıldığında, tarihi süreç içerisinde *tefsir usûlü* ve ‘*ulûmu’l-Kur’ân* tabirlerinin bütün Kur’ân çalışmalarına karşılık olarak kullanıldığına şahit olunur. İslamiyetin ilk dönemlerinde Kur’ân ve Kur’ân tarihi hakkındaki konular, tefsir çeşitleri, tefsirin kaynakları, tefsir tarihi ve bilinen Kur’ân ilimleri, ‘*ulûmu’l-Kur’ân* başlığı altında takdim edilmekteyken daha sonraları bu konular “tefsir usûlü” başlığı altında da ele alınmıştır. Ancak hem klasik hem de çağdaş bazı âlimler bu gibi çalışmalarına isim verirken iki kavramı da kullanmaya devam etmiştir. Dolayısıyla bu kavramların, yerine göre bazen birbirleriyle karıştırıldığı/eş anlamda kullanıldığı bazen de birinin, diğerinin kapsamı içerisinde değerlendirildiği görülmektedir. Söz konusu çalışmalarda, aynı muhtevaya karşılık hem *tefsir usulü* hem de ‘*ulûmu’l-Kur’ân* kavramlarının kullanılması, bu ilimlerin sınırlarının tam olarak belirle-

nemediğini ve esasında bu meselede kavramsal bir karmaşa olduğunu göstermektedir. Halbuki günümüzde hem Türkiye’de hem de Arap dünyasında bazı araştırmacılar *tefsir usulü/usûlü’-tefsîr* kavramını mahiyet ve muhteva yönünden ‘*ulûmu’l-Kur’ân*’dan ayrı bir formda kullanmaktadırlar.

Mahiyet ve muhteva bakımından *tefsir usulü*, Kur’ân’ı anlamak için takip edilmesi gerekli olan yol ve yöntemleri öğreten, tefsir için kaideler koyan ve bu anlamda tefsire hizmet eden ilim olarak, ‘*ulûmu’l-Kur’ân*’da Kur’ân’ın bünyesine ait olan ve onun doğru bir şekilde anlaşılıp yorumlanmasına katkı sağlayan ilimler olarak kabul edilmektedir. Aynı şekilde kapsamaları itibariyle ‘*ulûmu’l-Kur’ân*’, ayrı ayrı Kur’ân’ın bir bölümüyle veya herhangi bir alanıyla ilgili iken tefsir usûlü, genel olarak Kur’ân’ın tamamıyla ilgilidir.

Neticede mahiyet, muhteva ve kapsam yönünden görülen bu farklılık bu iki kavramın eş anlamlı olmadığını göstermektedir. Özellikle son yüzyılda kalemeye alınan eserlerde bu alanların nispeten birbirinden ayrıldığı dikkat çekmektedir. Bu da tefsir usulü ve ‘*ulûmu’l-Kur’ân*’ın aslında birbirinden farklı ilimler olduğunu ve ayrıca tefsir usulü ilminin yavaş yavaş gelişmekte olan sınırları netleşmeye başlayan bir ilim olduğunu göstermektedir.

5. KAYNAKÇA

- Albayrak, Halis. *Tefsir Usûlü*. İstanbul: Şule Yayınları, 5. Basım, 2016.
- Birişik, Abdulhamit. “Kur’an İlimleri Terimlerinin Kaynağı ve Oluşumu”. *İslâmî Araştırmalar* 19/1 (2006). 29-43.
- Bulut, Ali. “Türkiye’de Tefsir Usûlü/Ulûmu’l-Kur’an Tartışmaları -Bir Literatür incelemesi-”. *Tarihten Günümüze Kur’ân İlimleri ve Tefsir Usûlü*. ed. Gökür, Bilal vd. 381-400. İstanbul: İlim Yayıma Vakfı Kur’an ve Tefsir Akademisi, 2009.
- Cerrahoğlu, İsmail. *Tefsir Tarihi*. Ankara: Fecr Yayınları, 6. Basım, 2014.
- Cerrahoğlu, İsmail. *Tefsir Usûlü*. Ankara: TDV Yayınları, 24. Basım, 2013.
- Cevdet Bey (Bergamalı Ahmet Cevdet Efendi). *Tefsir Usûlü ve Tarihi*. haz. Mustafa Özel. İstanbul: Kayıhan Yayınları, 2002.
- Cürçânî, Seyyid Şerif Ali b. Muhammed. *et-Ta’rîfât*. thk. Muhammed Abdurrahman el-Mar’aşî. Beyrut: Dâru’n-Nefâis, 2. Basım, 2007.
- Çalışkan, İsmail. *Tefsir Usûlü*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2017.
- Çelik, Ömer. *Tefsir Usûlü ve Tarihi*. İstanbul: Kampanya Kitapları, 2013.
- Çetin, Abdurrahman. *Kur’ân İlimleri ve Kur’an-ı Kerîm Tarihi*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2. Basım, 2012.
- Deliser, Bilal. *Kur’an İlimleri ve Tefsir Usûlü*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2014.

570 • Tefsir Usûlü ve ‘Ulûmu’l-Kur’ân İlişkisi (Kapsam ve Sınırlılıklar)

- Demirci, Muhsin. *Arapça Tefsir Usûlü Literatürü*. İstanbul: İFAV Yayınları, 2019.
- Demirci, Muhsin. *Tefsir Tarihi*. İstanbul: İFAV Yayınları, 8. Basım, 2010.
- Demirci, Muhsin. *Tefsir Usûlü*. İstanbul: İFAV Yayınları, 13. Basım, 2011.
- Dihlevî, Ahmed b. Abdirrahîm Şah Veliyyullâh. *el-Fevzü’l-kebîr fi usûli’t-tefsîr*. çev. Selmân el-Hüseynî en-Nedvî. Kâhire: Dâru’s-Sahva, 2. Basım, 1986/1407.
- Draz, Abdullah. *Kur’ân’a Giriş*. Ankara: Otto Yayınları, 6. Basım, 2016.
- Duman, M. Zeki. *Uygulamalı Tefsir Usulü ve Tefsir Tarihi*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi Yayınları, 1992.
- Dumlu, Ömer. *Tefsir Usûlü*. İzmir: Tibyan Yayıncılık, 2017.
- Fehd b. Abdirrahmân b. Süleymân er-Rûmî. *Usûlü’t-tefsîr ve menâhicühû*. Riyad: Mektebetü’t-Tevbe, 1413.
- Hâlid Abdurrahmân el-Akk. *Usûlü’t-tefsîr ve kavâidühû*. Beyrut: Daru’n-Nefâis, 1986/1406.
- İbn Atiyye, Ebû Muhammed Abdülhakk b. Ğâlib el-Endelüsî. *el-Muharraru’l-vecîz fi tefsîri’l-Kitâbi’l-‘Azîz*. 6 Cilt. Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-‘İlmiyye, 1422.
- İbn Cüzey, Muhammed b. Ahmed el-Ğirnâtî, *et-Teshîl li ‘ulûmi’t-Tenzîl*, thk. Abdullâh el-Hâlidî. 2 cilt. Beyrut: Dâru’l-Erkam, ts.
- İbn Manzûr, Muhammed b. Mükerrrem. *Lisân’u’l-‘Arab*. 15 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, ts.
- İbn Teymiye, Ebû’l-Abbâs Ahmed b. Abdi’l-Halîm Takiyyüddîn el-Harrânî. *Mukaddime fi usûli’t-tefsîr*. Beyrut: Dâru Mektebeti’l-Hayât, 1490/1980.
- İbnü’l-Cevzî, Ebü’l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Cevzî el-Bağdâdî. *Fünûnu’l-efnân fi ‘uyûni ‘ulûmi’l-Kur’ân*. Beyrut: Dâru’l-Beşâir, 1987/1408.
- İbrâhîm Mustafâ vd. *Mu‘cemu’l-vesît*. 2 Cilt. b.y.: Dâru’d-Da’vâ, ts.
- Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr el-Hazrecî. *el-Câmi’u li ahkâmi’l-Kur’ân*. thk. Ahmed el-Berdûnî - İbrâhîm Atfîş. Kâhire: Dâru’l-Kütübî’l-Mısriyye, 1384/1964.
- Maşalı, Mehmet Emin. *Kur’ân’ın Metin Yapısı*. Ankara: Otto Yayınları, 2. Basım, 2015.
- Mennâ’ Halîl el-Kattân. *Mebâhis fi ‘ulûmi’l-Kur’ân*. Dimaşk: Müessetü’r-Risâle, 2011.
- Muhammed Ali el-Hasan. *el-Menâr fi ‘ulûmi’l-Kur’ân mae medhelin fi usûli’t-tefsîr*. Beyrut: Müessetü’r-Risâle, 1421/2000.
- Muhammed b. Sâlih b. Muhammed el ‘Useymîn. *Usûl fi’t-tefsîr*. b.y.: Mektebetü’l-İslâmiyye, 1422/2001.
- Müsâid b. Süleymân b. Nâsır et-Tayyâr. *et-Tefsîrû’l-lügavî li’l-Kur’âni’l-Kerîm*. Riyâd: Dâru İbni’l-Cevzî, 1432.
- Müsâid b. Süleymân b. Nâsır et-Tayyâr. *Fûsûl fi usûli’t-tefsîr*. haz. Muhammed b. Sâlih el-Fûzân. Dâru İbni’l-Cevzî, 2. Basım, 1423.
- Müslim, Ebü’l-Hasan b. el-Haccâc el-Kuşeyrî. *el-Müsnedü’ş-şahîh el-muhtasar*. thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. 5 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi’t-Türâsi’l-‘Arabî, ts.

- Okumuş, Mesut. “‘Ulûmu’l-Kur’ân (Kur’ân İlimleri)”. *Tefsir El Kitabı*. ed. Mehmet Akif Koç. 331-372. Ankara: Grafiker Yayınları, 2012.
- Râğıb el-İsfahânî. Ebü’l-Kâsım el-Hüseyn b. Muhammed. *el-Müfredât fi ğarîbi’l-Kur’ân*. thk. Safvân Adnân ed-Dâvûdî. Dimeşk-Beyrut: Dâru’l-Kalem-Dâru’ş-Şâmiyye, 1412.
- Sabbâğ, Muhammed b. Lutfi. *Buhûs fi usûli’t-tefsîr*. Beyrut: el-Mektebü’l-İslâmî, 1988.
- Subhi es-Salih. *Mebâhis fi ‘ulûmi’l-Kur’ân*. Beyrut: Dâru’l-İlm li’l-Melâyîn, 19. Basım, 1990.
- Suyûtî, Abdurrahman b. Ebî Bekr Celâlüddîn, *el-İtkân fi ‘ulûmi’l-Kur’ân*, thk. Muhammed Ebü’l-Fadl İbrahim, 4 Cilt. b.y.: Hey’etü’l-Mısriyyeti’l-‘Ammeti li’l-Kitâb, 1974.
- Şuraym, Suûd b. İbrahim. *en-Nazmu’l-habîr fi ‘ulûmi’l-Kur’ân ve usûli’t-tefsîr*. b.y.: Dâru’l-Vatan, 1422/2001.
- Turgut, Ali. *Tefsir Usûlü ve Kaynakları*. İstanbul: İFAV Yayınları, 1991.
- Zarzûr, Adnân Muhammed. *‘Ulûmu’l-Kur’ân/Medhal ilâ tefsîri’l-Kur’ân*. 2 Cilt. Dimeşk: Mektebetü’l-İslâmî, 1981/1401.
- Zebîdî, Muhammed b. Muhammed b. Abdirrezzâk el-Huseynî. *Tâcu’l-‘arûs min cevâhiri’l-kâmûs*. 40 Cilt. b.y.: Daru’l-Hidâye, ts.
- Zehebî, Muhammed Seyyid Hüseyn. *et-Tefsîr ve’l-müfessirûn*. Kahire: Mektebetü Vehbe, ts.
- Zerkeşî, Bedrüddîn Muhammed b. Abdillâh b. Bahâdır. *el-Burhân fi ‘ulûmi’l-Kur’ân*. thk. Muhammed Ebü’l-Fadl İbrahim. 4 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi Kütübî’l-‘Arabiyye, 1957.
- Zürkânî, Muhammed Abdü’l-Azîm. *Menâhilü’l-‘irfân*. thk. Ahmed İsâ el-Ma’sarâvî. 2 Cilt. Kâhire: Dâru’s-Selâm, 3. Basım, 2010.